

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Katedra za noviju hrvatsku književnost

Zagreb, rujan 2013.

USPOREDBA KODOVA ŽENSTVENOSTI U OPUSU MARIJE JURIĆ ZAGORKE

DIPLOMSKI RAD

8 ECTS bodova

Mentor:

Dr. sc. Maša Kolanović

Student:

Monika Lončarić

SADRŽAJ

1. Uvod.....	3
2. Biografija Marije Jurić Zagorke.....	4
2.1. Djetinjstvo i školovanje.....	4
2.2. Književni rad.....	4
2.3. Novinarski rad.....	6
3. Feminizam Marije Jurić Zagorke.....	7
3.1. Prva hrvatska feministica.....	7
3.2. Politika i povijest u Zagorkinom feminizmu.....	10
3.3. Uloga žanra romanse u ostvarivanju feminističkih ideja.....	13
4. Analiza kodova ženstvenosti u Zagorkinim romanima.....	14
4.1. Književnoteorijske studije o romansi.....	14
4.2. Kodovi ženstvenosti.....	17
4.3. <i>Kći Lotrščaka</i> : kod romanse.....	19
4.4. <i>Kamen na cesti</i> : kod osobnog života.....	23
4.5. <i>Republikanci</i> : kod romanse i politički kod.....	27
4.6. <i>Mala revolucionarka</i> : kod bračnog života.....	31
5. Reprezentacija ženskog identiteta u <i>Hrvatici</i>.....	36
5.1. <i>Hrvatica</i> , 1939.-1941.....	36
5.2. Kodovi ženstvenosti u časopisu.....	37
5.3. Feminizam u časopisu.....	42
6. Zaključak.....	46
7. Sažetak.....	47
8. Literatura.....	48

1. Uvod

Ovaj se rad temelji na usporedbi romana i časopisa Marije Jurić Zagorke. U radu ću nastojati iznijeti autoričine feminističke stavove i njezina razmišljanja o položaju žena. Kao teorijsko-metodološku podlogu koristit ću feminističku teoriju zastupljenu u novijim istraživanjima Zagorkinih djela, za čiji reprezentativan primjer izdvajam zbornike sa simpozija posvećenih Mariji Jurić Zagorki koji se održavaju u Centru za ženske studije. U istraživanju časopisa *Hrvatica* koristila sam knjigu Maše Grdešić *Cosmopolitika* jer se knjiga bavi analizom popularnih ženskih časopisa. U romanima *Kći Lotrščaka*, *Kamen na cesti*, *Republikanci* i *Mala revolucionarka* tražila sam kodove ženstvenosti služeći se knjigom Janice Radway *Reading the Romance, Women, Patriarchy and Popular Literature* i tekstom Northropa Fryea *Mit ljeta: romansa* te knjigom A. McRobbie *Feminism and Youth Culture*.

Zagorka se aktivno zalagala za ravnopravan položaj žena u društvu zbog čega nije imala primjeren status u hrvatskoj književnoj kulturi, tek se u kasnijim desetljećima 20. stoljeća počinje vrednovati njezin književni i novinarski rad. Rad započinjem Zagorkinom biografijom koja se temelji na monografiji Stanka Lasića *Književni počeci Marije Jurić Zagorke* i na biografiji objavljenom na stranicama Centra za ženske studije koju je sastavila Martina Perić. Lasić tvrdi da se na Zagorkinim stavovima o odnosu muškarca i žene zasnivaju njezini ženski likovi i kompozicija romana. Zagorka je vidjela rješenje u jedinstvu u kojem će biti sačuvan ženski princip, ali sadržan i muški. Lasić smatra da Zagorkine junakinje ostvaruju to dvojstvo. Upravo to dvojstvo važno je za ovaj rad jer preko preoblačenja svojih junakinja Zagorka iznosi svoje rješenje razlike među spolovima koje vidi u sintezi muškarca i žene.

Nakon Zagorkine biografije obradit ću njezin feminizam kao uvod u analizu njezinih djela. Također, prije same analize romana spomenut ću teorijski dio na kojem se temelji analiza. Nakon analize romana slijedi analiza reprezentacije ženskih identiteta u časopisu *Hrvatica*.

2. Biografija Marije Jurić Zagorke

2.1. Djetinjstvo i školovanje

Nejasnoće oko datuma rođenja Marije Jurić Zagorke riješene su tek 2006. godine kada je Slavica Jakobović Fribec objavila točne podatke ustanovljene istraživanjem knjige rođenih. Ti podaci glase: „Marija Jurić, krsnim imenom Mariana, rođena je 2. ožujka 1873. u plemićkoj kuriji Negovec u blizini Vrbovca, kao kći Josipe rođ. Domin i Ivana Jurića, kasatora dobra Negovec u posjedu Ivana grofa Erdödyja, Marijina krsnog kuma“ (<http://www.ured-ravnopravnost.hr/site/hr/biografija-marija-juric-zagorka.html>). Kao godine rođenja navodile su se 1873., 1876. ili 1879. Na Zagorkinoj nadgrobnoj ploči piše da je rođena 1. ožujka 1879., to bi značilo da je završila osnovnu školu s pet godina, a udala se s dvanaest godina. I Stanko Lasić u svojoj monografiji navodi krivi datum - 1. siječnja 1873. Sama je Zagorka često doprinijela tajanstvenosti oko svoga rođenja izbjegavajući navesti točne podatke, odnosno, demantirati netočne.

Nakon Zagorkina rođenja njezini su roditelji preselili na imanje Golubovec gdje je Zagorka provela djetinjstvo obilježeno čestim svađama i nerazumijevanjem u obitelji. Njezin otac, Ivan Jurić, bio je upravitelj imanja baruna Raucha koji je bio kum Khuena Héderváryja, a majka je bila iz malograđanske obitelji. Imala je brata Leonarda Ivana i sestru Dragicu koja je umrla mlada, od tuberkuloze.

Zagorkino školovanje počinje privatnom podukom zajedno s plemićkom djecom u Rauchovu dvorcu. Nakon toga otišla je na školovanje u Varaždin, potom u samostan Sestra milosrdnica u Zagrebu. Barun Rauch predlagao je da se školuje u Švicarskoj o njegovom trošku, ali roditelji to nisu dozvolili.

2.2. Književni rad

Svoju prvu crticu *Pod sljemenom* objavljuje 1886. godine u popularnom časopisu za mlade *Bršljan*. U samostanu postaje članicom kazališne družine te piše svoj prvi dramski tekst *Kalista i Doroteja*. Godine 1890. roditelji su ju prisilili na udaju za 14 godina starijeg Mađara Andriju Matraya. Njezin muž otkriva da piše pa dolazi na ideju da ju pretvori u mađarsku

književnicu. Nakon paljenja mađarske zastave 1895. godine u Zagrebu Zagorkin muž želi da ona osudi taj događaj u mađarskim novinama, ali ona umjesto toga piše hvalospjev hrvatskim studentima. Iste godine bježi od muža u sluškinjinom odjelu natrag u Hrvatsku. Živjela je kratko kod rođaka u Sremskoj Mitrovici, nakon što su je oni izbacili zbog pisanja političkih časopisa, odlazi u Zagreb. Zagorka se u Zagrebu skrivala pod lažnim imenom te je živjela od prodaje obiteljskog nakita. Nakon što je postala punoljetna, raskida svoj brak.

Godine 1899. Zagorka objavljuje prvi roman *Roblje*, a troškove tiskanja pokriva biskup Strossmayer koji potiče Zagorku na pisanje povijesnih romana kako bi publika prestala čitati njemačke romane. Na sceni HNK izvedene su prve Zagorkine drame *Što žena umije* i *Novi roman* 1901. godine. Iste godine objavljuje tragediju *Poslije premijere* kao odgovor na kritike. Za vrijeme narodnog otpora Zagorka završava u zatvoru u Petrinjskoj, u samici piše povijesnu dramu *Evica Gupčeva* koju zbog cenzure ne smije postaviti na zagrebačkoj sceni pa dramu izvodi Hrvatsko kazališno društvo iz Splita, sama je Zagorka otišla u Split i sudjelovala u režiji.

Godine 1903. objavljuje roman *Vlatko Šaretić* s tematikom iz suvremenog zagrebačkog života te prvi put koristi pseudonim Zagorka. Svoj treći roman *Kneginja iz Petrinjske ulice* Zagorka objavljuje u nastavcima od siječnja do rujna 1910. godine. Tim romanom Zagorka je postala začetnica kriminalističkog romana u hrvatskoj književnosti. Iste godine udala se drugi put u životu, za pisca Slavka Amadeja Vodvašku, rastali su se 1914. godine.

Zagorka počinje pisati povijesne romane pod pritiskom uredništva *Obzora* da bi njima podigla naklade. Romani su privukli veliku čitateljsku publiku i dostizali milijunske naklade, ali književna kritika ih naziva „šund-literaturom“. Romani su zbog interesa publike tiskani u ponovljenim izdanjima, na njima su najviše zarađivali nakladnici i urednici, ali ne i Zagorka. Većinu povijesnih romana napisala je između dva svjetska rata, tada je živjela i radila u Esplanadi, u apartmanu 325.

U HNK praizvedena je Zagorkina dramatizacija romana *Grička vještica* godine 1916. Publika je oduševljena, kritika ju napada, ali predstava puni kazalište. Nakon godinu dana praizveden je pučki igrokaz *Jalnuševčani*, također na sceni HNK.

1918./19. objavljuje u Jutarnjem listu *Crveni ocean*, socijalno-utopistički roman nadahnut Teslinim izumima, prvi znanstveno-fantastični hrvatski roman. Roman *Kći Lotrščaka* objavljuje 1921./22., a roman *Tozuki* 1922. godine. To je društveni roman o tajnom društvu

zločinaca i podmićenih političara. Dvije godine nakon *Tozukija* objavljuje roman o jakobinskoj uroti *Republikanci*. Roman *Dvorska kamarila Marije Terezije* izlazi 1926. godine. Dvije godine nakon toga izlazi roman *Plameni inkvizitori*. Autobiografski roman *Kamen na cesti* izlazi u *Ženskom listu* u nastavcima od 1932. do 1934. Iste godine Zagorka piše roman *Gordana. Kraljicu Hrvata*, nastavak *Gordane*, objavljuje od 1937. do 1939. Roman *Vitez slavonske ravni* objavljuje 1938. godine. Godinu nakon toga objavljuje roman u nastavcima *Mala revolucionarka*.

Zagorka piše autobiografiju *Što je moja krivnja* u obranu svoga rada i života. U autobiografiji navodi kronologiju svog novinarskog, književnog, političkog i feminističkog rada.

2.3. Novinarski rad

Svoje prve novine Zagorka osniva već za vrijeme školovanja u samostanu, naziva ih *Samostanske novine*, sama ih je pisala i uređivala. Godine 1890. osniva krapinski učenički list *Zagorsko proljeće* pod pseudonimom M. Jurica Zagorski, ali izašao je samo jedan broj tog lista i nakon toga je zabranjen zbog Zagorkina uvoda *Duh Matije Gupca optužuje – što kasnija pokoljenja nisu iskoristila prolivenu krv i još danas robuju*.

Nakon spaljivanja mađarske zastave napisala je politički članak *Korbač i zob*, koji je anonimno poslala mađarskim opozicijskim novinama.

Godine 1896. počinje pisati za *Obzor*, iste godine izlazi prvi članak koji je potpisala pseudonimom Zagorka – *Egy percz*. Zagorka ulazi u redakciju *Obzora*, piše anonimno, a zatim se afirmira kao politička novinarka izvještavajući sa zasjedanja hrvatsko-mađarskog sabora. Za *Obzor* je pisala 22 godine boreći se protiv rodne diskriminacije jer se tada smatralo sramotnim da se žena bavi novinarstvom i piše političke članke. Pisala je političke članke i za mađarske opozicijske novine *Népszava* i *Magyarország*.

Za vrijeme narodnog otpora banu Héderváryju Zagorka piše članke protiv mađarske vlasti te sudjeluje u demonstracijama. Pet mjeseci sama uređuje *Obzor* jer su muški kolege završili u zatvoru.

Desetgodišnjica Zagorkinog rada u *Obzoru* obilježava se 1906. godine, ali slavlje za obljetnicu joj priređuju u inozemnom sindikatu novinara u Budimpešti. O njoj kao prvoj

novinarki na prostoru srednje Europe pišu francuske, njemačke, talijanske, bečke i američke novine. Godinu dana nakon toga Zagorka objavljuje knjigu političkih reportaža *Razvrgnute zaruke* iz perioda kad je bila saborska izvjestiteljica.

20. studenog 1910. osnovano je Hrvatsko novinarsko društvo, Zagorka je bila među osnivačima i članica upravnog odbora. Nakon osnivanja društva novinari dobivaju veću zakonsku zaštitu.

Godine 1918. Zagorka daje otkaz u *Obzoru* i pokreće svoj tjednik *Zabavnik*. Odbija ponudu njemačke izdavačke kuće da bude glavna urednica ženskog lista koji bi izdavala ta kuća, ali dobiva ideju da pokrene vlastiti list namijenjen ženama. *Ženski list* pokreće 1925. godine, prvi časopis u Hrvatskoj isključivo za žensku publiku. List napušta 1938. godine zbog neslaganja u redakciji. Godine 1931. proslavljena je 30. obljetnica njezinoga novinarskog rada. Nakon odlaska iz *Ženskog lista* Zagorka je pokrenula novi list za žene *Hrvatica* u kojem je nastavila promicati feministička, socijalistička i domoljubna načela.

Rad započinjem Zagorkinom biografijom jer je važna za problematiku kojom ću se baviti, odnosno usko je povezana s razumijevanjem Zagorkinih feminističkih stavova u opusu koji ću analizirati.

3. Feminizam Marije Jurić Zagorke

3.1. Prva hrvatska feministica

Zagorka je među prvim ženama na našim područjima koja zauzima pozicije dotad namijenjene samo muškarcima i tako na sebe navlači bijes i prezir muških kolega. Od ranog djetinjstva odlučila se boriti protiv nepravda. Već u desetoj godini izazvala je incident svojim revolucionarnim karakterom pozvavši bana Héderváryja da obrani Hrvate od Mađara. S osamnaest godina objavila je uvodnik o vođi seljačkog ustanka Matiji Gupcu čiji duh optužuje Hrvate što su još uvijek pod stranom vlašću. Zbog tog teksta savjetovano joj je da se prestane baviti pisanjem jer politički rad nije za žene:

...a ti slušaj nesretno dijete: revolucionarno danas misle samo luđačke muške glave, a ženi je određen život pokornosti i nježnosti. Vraćam ti taj tvoj mali notes što smo ga našli skrivenog u kaminu da bi te jednom podsjetio na dane kad si počinjala sudbonosne atentate. Neka te tvoj notes odvraća da ti, žena, ikada pokušaš pisati i da prosljediš ovakvo sramotno revolversko mišljenje jer ćeš onda učiniti najveći atentat na svoj život (Đorđević 1979: 18).

Kao što je već spomenuto u Zagorkinoj biografiji, prisilno je udana za Mađara od kojeg bježi preodjevena u sluškinjinu odjeću. Došavši u Zagreb morala se suočiti s tim da se žena ne može sama, bez pratnje, kretati gradom. Također, morala se suočiti s tim da suprug ima pravo raspisati tjeralicu za odbjeglom ženom što je njezin suprug i učinio. Zagorka je zatvorena u bolnicu na promatranje, ali joj je pomaže liječnik. Nakon toga živi od prodaje nakita i pod lažnim imenom.

Uz pomoć biskupa Strossmayera Zagorka dolazi u redakciju *Obzora*, ali nailazi i na nove probleme. Zaključavali su je u sobicu kako nitko od posjetitelja ne bi vidio da u redakciji radi žena. Zagorka se suprotstavila uvjerenju da su novinarstvo i politika isključivo muška područja i time stekla još jednog neprijatelja, glavnog urednika Šimu Mazzuru. Za njega je Zagorka bila „baba“ bez imena i ugleda, nitko i ništa, „zagorska kravarica“, zaražena „socijalističkim mentalitetom“ i „feminističkim novotarijama“ (Lasić 1986: 68). Poduzimao je sve što je mogao da udalji Zagorku iz *Obzora*, ali biskupova zaštita bila je jača. Zagorka je organizirala tiskarske radnice u „Kolo radnih žena“ u studenom 1897. Mazzura je zabranio to „Kolo“, zaprijetio joj otkazom, a redarstvo ju je smatralo umobolnom. Zagorka je unatoč zabranama nastavila rad „Kola“ pa su protiv nje počeli kružiti plakati u kojima je nazivana „antikulturalna sufražetka“ i „odurni Mannweib“ (Isto: 76). Zagorka o svom položaju u redakciji govori:

Svugdje sam bila dočekivana s nepovjerenjem i prezirom jer je žena u politici u 19. stoljeću bila smatrana poput žene u javnoj kući. U redakciji *Obzora* svatko me gledao s čuđenjem (...) A ja sam u prvom redu širila feminizam i ženama budila volju da sudjeluju u javnom životu. Moja je težnja uvijek bila emancipacija žena (Đorđević 1979: 161-162).

Za vrijeme ustanka protiv Héderváryja cijela redakcija se povukla u strahu od zatvora, a Zagorka je morala sama uređivati *Obzor*. Ubrzo je i ona završila u zatvoru gdje piše feminističku dramu *Evica Gupčeva*. Za vrijeme provedeno u zatvoru Zagorka kaže da je to najljepše razdoblje njezina života:

Proživljuje se u tamnici dvostrukom snagom. Tamnica čeliči, gradi, diže, zanosi. Nikad se u slobodi ne može čovjek dovinuti osjećaja što ih rađaju rešetke! Počinješ sam sebe poštivati. Svrha života je oko tebe, i pred tobom (Lasić 1986: 114).

Zagorka je 1909. godine sudjelovala u feminističkoj polemici o ravnopravnosti spolova tekstom *Napredna žena i današnji muškarci*. Na feminističke tekstove odgovorio je Antun Gustav Matoš člankom *Naprednjače i brak*. Matoš je ženu sveo samo na dvije dužnosti da rađa djecu i da bude ljubavnica mužu (Jakobović Fribec 2006). Zagorka rješenje razlike među spolovima vidi u jedinstvu u kojem će biti sačuvan ženski princip, ali i sadržan muški. Zalaže se za sintezu muškarca i žene, dakle, rješenje nije da žena ubije ženu u sebi i pretvori se u ženskog muškarca. Treba ostati ženom, ali istovremeno postati muškarcem, čemu se Matoš narugao kao feminističkom pokriću za hermafroditstvo (Isto).

Svoje feminističko djelovanje Zagorka nastavlja osnivajući *Ženski list* 1925. i *Hrvaticu* 1939. godine. O feminizmu i kodovima ženstvenosti u Zagorkinim časopisima će biti riječ kasnije u radu.

Pedesetih godina, iako narušena zdravlja, Zagorka nastavlja svoj angažman za ravnopravni status žene u društvu, držeći brojna predavanja u zemlji. Zbog borbe za emancipaciju žena podsmjehuju joj se muške kolege Matoš i Krleža te se nitko nije usudio baviti njezinim djelima sve do druge polovice dvadesetog stoljeća kada se počinju vrednovati njezin novinarski i književni rad. Lydia Sklevicky u svom eseju naziva Zagorku patuljastom amazonkom hrvatskog feminizma i naglašava vidove Zagorkina feminizma:

1. sindikalni, politički i ženski aktivizam: organiziranje tipografskih radnica u Kolo radnih žena (1896.); sudjelovanje u narodnom pokretu protiv Khuenove politike i predvođenje prvih ženskih demonstracija u Zagrebu (1903.); držanje na stotinu

predavanja o ženi i politici, solidarnosti, narodnoj borbi i ženskom glasačkom pravu u austrougarskim zemljama do 1918.

2. iskoračivanje iz propisanog joj mjesta žene kao supruge i majke, koje je bivalo protumačeno „kao siguran simptom ludila“.
3. svjedočenje o nužnosti upisivanja žene u povijest objavljivanjem serije ženskih portreta u *Obzoru* 1901.-1903.
4. sudjelovanje u polemici o „naprednoj ženi i današnjim muškarcima“ u kojoj iznosi svoj pogled na emancipaciju žene i ravnopravnost spolova.
5. stvaranje predodžbe aktivne žene (koja ravnopravno sudjeluje i pokreće povijesna zbivanja) u književnim i dramskim tekstovima. (<http://www.ured-ravnopravnost.hr/site/hr/biografija-marija-juric-zagorka.html>).

3.2. Politika i povijest u Zagorkinom feminizmu

Velik broj proučavatelja Zagorkinog rada uočio je njezinu političku strast. Politika i feminizam su u 19. i 20. stoljeću bili usko povezani. Za feminizam je važna ravnopravnost i sloboda žena pa on mora analizirati i paternalistički oblik države (Jakobović Fribec 2008: 18). Zagorka je cijeli život svjedočila o podčinjenom položaju žene protiv čega se aktivno borila svojim radom. U njezinim djelima lako je uočiti otpor patrijarhalnoj kulturi i političkom paternalizmu. Na vlastitom primjeru opisala je položaj žena i patrijarhalne predrasude o ženama u politici: „svugdje sam bila dočekivana s nepovjerenjem i prezirom jer je žena u politici u 19. stoljeću bila smatrana poput žene u javnoj kući“ (Đorđević 1979: 11). A o svom političkom i novinarskom radu kaže:

Taj mi je rad bio potrebom života kao hrana, zrak i sunce tijelu i moje političko djelovanje smatrala sam nečim sasvim prirodnim. Pošto nisam uvažavala društvenu zabludu, koja je stvorila nepisan zakon protiv javnog rada žene, naišla sam na putu tog rada na neprijateljstva, čije posljedice snosim još danas (Jurić Zagorka prema Jakobović Fribec 2008: 14).

Podčinjenost žene u braku uvjetuje njezinu podčinjenost u društvu, što je Zagorka uvidjela u analogiji između svoga prisilnog braka u kojem je muž želio da postane mađarska književnica i politike mađarizacije kojom je Ugarska htjela kolonizirati Hrvatsku. Omalovažavanje ženskog rada Zagorka ispisuje kao „muške upute“ o nesposobnosti žena za pisanje književnih i novinarskih radova (Isto: 23). Prema tome, jednakost žena s muškarcima u javnoj sferi jedan je od ciljeva njezina pisanja.

Pojavivši se u *Obzoru*, Zagorka je stvorila poremećaj u *normalnom* funkcioniranju društvenog sustava jer u to vrijeme još nije bilo novinarki. Vladajućem *redu* ne suprotstavlja ženski nered, već teži tome da se žene uključe u borbu za uspostavljanje novog reda. Morala je trpjeti muški prijezir, sjedila je zaključana na tavanu *Obzora* (Usp. Gilbert i Gubar 2000). kao javna tajna, ali uspjeh u *Obzoru* očito je smatrala važnijim od svojih popularnih romana kada se svugdje predstavljala isključivo kao novinarka. Međutim, i književni i novinarski rad izviru iz politike, Zagorkine najveće duhovne zaokupljenosti. Novinarskim i književnim radom nastojala je ostvariti svoje političke ideale (Nemec 2006: 925). I Lasić u svojoj monografiji ističe da je Zagorka sebe doživljavala prvenstveno kao političko biće. Nemec u pogovoru *Eros i politika* ističe da se Zagorkin politički angažman kretao u nekoliko smjerova uključujući nacionalni otpor, borbu za ženska prava i borbu za promicanje demokratskih i liberalnih ideja. U pogovoru je, također, istaknuto da je eros politike obilježio i Zagorkine romane čija je zadaća bila da povijesnim događajima probude borbenost u ženskoj duši. Bitne sastavnice Zagorkine naracije su političke spletkе povezane s nacionalnom problematikom te utjecaj političkih ideja i ideologija u Hrvatskoj. Politika najviše dolazi do izražaja u romanu *Republikanci* o kojem će biti riječ kasnije u radu.

Na buđenje hrvatske svijesti u ženama i političko aktiviranje žena književnim radom Zagorku je stalno poticao biskup Strossmayer:

Pa vi ste doživjeli u svojem mlađahnom životu teških stvari. Vidjeli ste oko sebe okom u oko tragediju hrvatskog naroda. Htjeli su i vas odnaroditi svojoj domovini, ne treba ništa drugo nego da u romansijerskoj formi opišete ove događaje. (...) Vi ste u političkoj borbi vrlo odlučni i odvažni, ali kao da bolujete od omalovažavanja svojeg pera, a to je isto tako loše, kao kad se netko precjenjuje...Historijski romani pisani jezikom naroda u duhu

hrvatskom i slavenskom, istisnut će one strahovite tuđinske romane, kojima je poplavljena sva Hrvatska (Jurić Zagorka prema Tvorić 2009: 99).

Svojim romanima budila je hrvatsko rodoljublje, borbenost i samosvijest, a iza svakog odlomka kriju se njezine protumađarske i protunjemačke političke ideje. Zagorka ne kritizira samo postojeću vlast, nego upozorava i one koji tu vlast također kritiziraju. Većina njezinih suvremenika nije razumjela ono što je nastojala učiniti za ravnopravnost žena i slobodu domovine, odnosno zašto se žene bore protiv podložnosti i zašto bi se to promatralo kao dio neke politike (Tvorić 2009: 108).

Zagorka je nastojala svojim radovima pokrenuti žene na otpor i borbu za svoja prava. Jedan od načina na koji je to činila jest pisanje teksta *Neznana junakinja hrvatskog naroda* (Usp. Ograjšek Gorenjak 2008) s ciljem dokazivanja da su žene aktivno sudjelovale u stvaranju povijesti. Tekst je nastao 1939. godine i opisuje niz događaja iz ženske povijesti. Prvotno je izlazio u nastavcima u *Hrvatici*, a kasnije je objavljen kao samostalan tekst. Namjera je teksta dokazati da su žene aktivno sudjelovale u povijesnim događajima što je nepravедno zanemarivano. Razloge objavljivanja teksta Zagorka objašnjava ovako:

I tako vršeći dužnost svojeg zvanja morala sam gledati svojim očima, kako su naše žene sudjelovale u svim ovim borbama. U više nego četrdesetgodišnjem gledanju sakupila sam golemu zbirku živih događaja i primjera, koji sami po sebi ilustriraju hrvatsku ženu. I zato kao ženski novinar smatram svojom dužnošću, da to ne ponesem u grob, nego da sakupljene bilješke predam Hrvaticama, naročito novoj generaciji, kako bi ova upoznala ličnost svojih majki i baka (Jurić Zagorka 1939).

Zagorka ne piše o slavnim ženama, nego o pripadnicama mase te govori o aktivnosti žena u prošlosti i o događajima kojima je prisustvovala.

Tekstove o povijesti žena pisale su isključivo žene i bili su namijenjeni isključivo ženama. Autorice tekstova, i sama Zagorka, ograđuju se od povijesnih ambicija te ističu edukativnu funkciju svojih tekstova. Njezine junakinje pomažu pokretima i pobunama svojim ženskim umijećem: kuhanjem zatvorenicima, prenošenjem poruka, ignoriranjem mađarskih ženika,

skrivanjem pobunjenika. Čak i same aktivno sudjeluju u pobunama¹. One žrtvuju svoj život za naciju. Zagorka navodi primjer hrvatske Judite – Milu Gojsalić, šesnaestogodišnju ljepoticu koja je zavela turskog pašu, zapalila neprijateljski tabor, ali i sama poginula u požaru. Junakinje teksta ne dopuštaju da ih pozicija majki i supruga ograničava u političkim djelovanjima, Zagorka ističe njihovo rodoljublje i borbenost. Bore se kao muškarci, prosvjeduju te idu u zatvore, stavljaju politiku ispred obitelji, pritom se ne odričući svoje ženskosti.

Ovaj Zagorkin tekst ima socijalnu, nacionalnu i feminističku dimenziju. Socijalna se očituje u izboru likova koji sudjeluju u socijalnim nemirima i štrajkovima. Nacionalna je komponenta izražena kroz oblikovanje nacionalnog identiteta junakinja kao isključivo Hrvatica. Tekst je tako i poziv ženama da budu aktivne u politici². Borba za ravnopravnost spolova se u tekstu nigdje ne spominje, ali kada je tekst nastao ženski pokret u Hrvatskoj bio je prilično razvijen i glavni mu je cilj poziv ženama da se angažiraju u društvu (Ograjšek Gorenjak 2008: 52).

Događaji u tekstu su opisani crno-bijelom tehnikom, žene se uvijek bore za pravednu stvar, a ocjena njihova doprinosa je preuveličana, ostavlja dojam da je Zagorka podatke dotjerivala ili preuveličavala kako bi dokazala da su žene bile povijesni subjekti (Isto: 54).

3.3. Uloga žanra romanse u ostvarivanju feminističkih ideja

Zagorka se kao i druge spisateljice početkom 20. st. okrenula trivijalnim žanrovima, no u karakterizaciji Zagorkinih ženskih likova vidljiv je otklon od trivijalnog. Zagorkini ženski likovi bore se protiv nepravdi i pokretačice su radnje. Piše romanse koje spadaju u „ženski“ žanr, a njihova je glavna uloga bila širenje feminističkih ideja među čitateljicama i poticaj čitateljica na borbu za ženska prava. Prema tome, možemo reći da su Zagorkine romanse ogledan primjer feminizma ostvarenog unutar popularne kulture (Kolanović 2008: 205). Zagorka poziva feministice da one, također, prilagode svoje tekstove i pišu u formi koja je pristupačna svim ženama:

¹ Zagorka spominje pismo bana Joakima u kojem se zgraža nad pobunom u Požegi u kojoj sudjeluju i žene. Spominje i Mariju Golujević i Baru Leksić koje su u 13. st. same zarobile dvojicu Turaka.

² Usp. roman *Mala revolucionarka* koji izlazi iste godine. Glavna junakinja u romanu pomaže u narodnom pokretu 1903. godine.

Prvo i glavno za nas žene: da ne izstupamo na katedru sa velikim feminističkim idejama iz široke slobodoumne Europe – dok nismo sposobni da ih primimo onakove, kakove jesu, da ih dobro i zdravo shvatimo. Valja prije svega krčiti tlo – da na njemu raste pšenica (Jurić Zagorka prema Isto: 207).

Bila je svjesna da se ženama feminističke ideje ne mogu predstaviti nerazumljivom formom. U tom njezinom stavu naziremo razlog izbora popularnog žanra romanse za *transport* feminističkih poruka do žena.

Zagorkine junakinje se često preoblače u muškarce, one su, kako to kaže Lasić, svojevrsni transvestiti. Žene koje misle i djeluju kao muškarci, ali ostaju žene. U tom se vidi utjecaj njezina stava o *problemu* naprednih žena. Zagorkino već spomenuto rješenje jest sinteza muškarca i žene. Žena treba ostati ženom, ali istovremeno postati muškarcem. Protagonistice do sinteze i potpune sreće dolaze tek nakon brojnih zapleta. Zagorkine su romanse mnogo dublje od njezine feminističke teze. Njezine su romanse prožete tom tezom, ali je njihov sadržaj širi od nje pa istovremeno upućuje da nema konačnog rješenja (Lasić 1986: 173). O trivijalnosti svojih romana i razlozima njihova pisanja Zagorka kaže:

Vidjevši da ovo općinstvo, u pomanjkanju lakog hrvatskog štiva, posiže za tuđim, a s njime upija i tuđi duh, pokušala sam lakim romanima borbu protiv ove tuđinštine, što su mi neki odlični književnici odobravali. Odabrala sam u tu svrhu isprvice senzacionalne, a kasnije čisto historijske sujete, da u srca čitalaca prenesu ljubav za hrvatsku historiju, za hrvatski narod, za socijalne i općeljudske plemenite ideje (Đorđević 1979: 122).

4. Analiza kodova ženstvenosti u Zagorkinim romanima

4.1. Književnoteorijske studije o romansi

Prije same analize Zagorkinih romana u okviru romanse potrebno je spomenuti književnoteorijske studije o romansi na kojima se temeljila analiza romana. To je rad teoretičara Northropa Fryea *Mit ljeta: romansa* obrađenog u knjizi *Anatomija kritike* iz 1979.

godine i knjiga *Reading the Romance: Women, Patriarchy, and Popular Literature* američke teoretičarke Janice Radway (1991). Radovi obrađuju romansu s različitih gledišta.

Frye ističe da je pustolovina bitan element zapleta u romansi, a glavnu pustolovinu, element koji romansi daje književni oblik, naziva potragom. Za glavnu pustolovinu, potragu, nagrada je najčešće nevjesta. Nevjesta je često pronađena na pogibeljnom mjestu, spašavana iz zagrljaja drugog, uglavnom starijeg muškarca. Istaknut položaj u romansi ima otklanjanje kakve sramote s junakinje. Svaki lik u romansi teži tome da ima protivnika, likovi su ili za potragu ili protiv nje tako da sve likove možemo razvrstati na dva pola – pozitivni ili negativni. Frye smatra da je junakinja romanse samo prividno pasivna te u radnji važno simboličko mjesto ima junakinjino djevičanstvo. Frye je romansu razlučio na šest faza, od kojih su prve tri usporedne s prvim trima fazama tragedije, a druge tri s drugim trima fazama komedije³. Fryeve faze romanse su:

- 1) Mit o rođenju junaka – često povezan s poplavom, česta je potraga za djetetom ili lažni otac koji zahtjeva djetetovu smrt
- 2) Nevina mladost junaka
- 3) Potraga
- 4) Obrana integriteta nevinog svijeta pred nasrtajem iskustva – često poprima oblik moralne alegorije
- 5) Erotički svijet – nema realizacije ljubavi
- 6) *Penseroso* faza – završetak pustolovine⁴.

Studija Janice Radway donosi obrat u feminističkim pogledima na romanse za koje se dotad smatralo da zatupljuju žene. Radway proučava romansu u kontekstu patrijarhalne kulture te se usredotočuje na stvarne čitateljice romansi. Odnosno, bavila se pitanjima zašto žene čitaju romanse i što im one znače u životu. Prema tome, ključan je dio njezine analize razlikovanje čina čitanja romanse od samog teksta. Čin čitanja povezan je s odbijanjem uloge majke i domaćice, oblik otpora čitateljica, a čitanje postaje vrijeme koje *troše* samo na sebe. Romansa je, prema Radway, priča o ženskom subjektu koja prikazuje ljubavni odnos junakinje i junaka koji se nakon brojnih peripetija sretno okončava. I Frye i Radway naglašavaju važnost

³ Frye se u knjizi *Anatomija kritike* osim s romansom bavi i s komedijom, tragedijom i ironijom koje promatra kao četiri aspekta jednog središnjeg sjedinjujućeg mita (Frye 1979: 218).

⁴ Frye romansu dijeli i na tri etape: *agon* koji uključuje sukob protagonista i antagonista, *pathos* ili borba na život i smrt te *anagnorisis* ili prepoznavanje, odnosno uzvišenje junaka.

sretnog završetka romansi. Čitateljice tako nerijetko prvo pročitaju kraj romanse da vide završava li *happy endom*. U romansi pratimo put junakinje od aseksualne adolescentice do sposobne žene, a glavna funkcija romanse, prema čitateljicama J. Radway, utopija je koju stvara fiktivni junak koji će zadovoljiti potrebe i čežnju za nježnošću i brigom koje im njihov stvaran muški partner ne može ostvariti. Junakinja je snažna, vatrena i sposobna prkositi junaku, omekšati ga i pokazati mu vrijednost ljubavi i brige za nekoga (Radway 1991: 54). Junakinja, također, mora biti i neiskusna, nevina, njezina nevinost je nešto što može biti razmijenjeno samo za ljubav i može *služiti* jedino u korist ljubavi. Binarna suprotnost junakinje njezina je suparnica, ona koristi muškarce kao igračke, manipulira njima razmetanjem svojom seksualnošću i sposobna je voljeti samo sebe.

Iako sve popularne romanse potječu od neuspjeha patrijarhalnog društva da zadovolji svoje ženske članove, autori romansi su itekako svjesni normi i očekivanja nametnutih patrijarhalnim društvom, prema tome njihovi junaci nikada neće otvoreno priznati svoju ovisnost o ženama. Radway zaključuje da čitanje romansi ipak može dovesti do katarze, jer omogućuje čitateljicama da u imaginaciji izraze ljutnju prema muškarcima koju bi inače negirale ili potiskivale. Strukturu romanse podijelila je na trinaest točaka:

- 1) Junakinjin socijalni identitet je uništen.
- 2) Junakinja antagonistički reagira prema aristokratskom muškarcu.
- 3) Aristokratski muškarac odnosi se dvosmisleno prema junakinji.
- 4) Junakinja interpretira junakovo ponašanje kao dokaz isključivo seksualnog interesa.
- 5) Junakinja odgovara na junakovo ponašanje ljutnjom ili hladnoćom.
- 6) Junak uzvraća kažnjavajući heroinu.
- 7) Junakinja i junak su fizički i/ili emocionalno razdvojeni.
- 8) Junak se nježno odnosi prema junakinji.
- 9) Junakinja odgovara toplo na junakov čin pažnje.
- 10) Junakinja interpretira junakovo ambivalentno ponašanje kao posljedicu povrijeđenosti u prošlosti.
- 11) Junak otvoreno deklarira svoju ljubav prema junakinji s uzvišenom nježnošću.
- 12) Junakinja odgovara seksualno i emocionalno.
- 13) Junakinjin identitet je uspostavljen (Isto: 134).

U ovome radu analizirat će se romanse i ženski časopisi kao ženski žanrovi, što je točno „žensko“ u tim žanrovima, forma tekstova, njihov sadržaj ili činjenica da ih više čitaju žene. Suvremenija definicija ženskih žanrova uključuje tekstove ženske popularne kulture (melodrame, saponice, romantične komedije, „ženske“ serije, ljubavne romane i *chick lit*, ženske i tinejdžerske časopise), popularnokulturne *prakse* (modu, šminkanje, pletenje, šivanje, ogovaranje). Ženski su žanrovi, dakle, fikcije ženskosti u masovnoj kulturi (Grdešić 2013: 35). Važno je naglasiti da u ženskim žanrovima nema ničega vezanog uz neku ideju „ženske prirode“, već da je sama „ženskost“ najčešće vezana uz kategorije osobnog, privatnog, doma, obitelji, majčinstva, odnosno uz predodžbu žene kao supruge i majke. Ženski žanrovi računaju na recipijenticu koja je konstruirana kao „ženstvena“ (Isto: 39). Uz tekstove, bitno je proučavati i kontekst njihova čitanja, jer samo tako možemo odrediti korisnost ženskih žanrova, potrebno je analizirati i reprezentaciju žena unutar pojedinog žanra, u ovom će se radu analizirati reprezentacija žena unutar romansi i ženskih časopisa.

Mnogo češće se naglašava kako je neki proizvod popularne kulture namijenjen ženama (ženski časopisi, ženski film, ženski prilog u novinama), dok nema „muške“ stranice u novinama ili „muškog“ filma, iako postoje novinski prilogi i filmovi koji su primarno upućeni muškoj publici (akcijski, znanstvenofantastični, pornografski), no u tim se slučajevima idealni recipijent posebno ne naglašava (Isto: 59).

Danas, kada sve veći broj žena prati sport, a sve više muškaraca gleda romantične komedije i saponice, podjela na „ženske“ i „muške“ žanrove postaje prestroga, odnosno, granice među žanrovima se pomiču, približavaju, čak i preklapaju.

4.2. Kodovi ženstvenosti

Sut Jhally dokumentarac *The Codes of Gender* temelji na analizi sociologa Ervinga Goffmana o suvremenim reklamama te kako one oblikuju kodove ženstvenosti. Temeljna je tvrdnja da su kodovi ženstvenosti uvjetovani kulturom. Spol se odnosi na biološke karakteristike dobivene rođenjem koje nas čine ženama, odnosno, muškarcima, a rod je posljedica društveno izgrađenih ideja o ponašanju, djelovanju i ulogama koje određeni spol čine muškim ili ženskim. Takav sustav dvaju rodova ovisi o kulturi i sastoji se od dogovorenih kodova, a svatko od nas uči prikazati te kodove, odnosno, mi obavljammo uloge

koje su nam zadane društvenim konvencijama pa su, prema tome, rodni kodovi skup pravila ponašanja. Goffman tvrdi kako su žene prikazane kao slabiji, osjetljiviji spol, prikazane su kao površne, podređene i ovisne o muškarcima. Ženstvenost u reklamama prezentirana je kao pasivnost i nemoć, žene su često u ležećem položaju dok muškarci stoje iznad njih čime se žene doimaju bespomoćno. Goffman zaključuje da se ovi kodovi ženstvenosti ne pojavljuju u reklamama slučajno, nego su preuzeti iz kulture u kojoj već postoje.

U analizi časopisa *Jackie* A. McRobbie kao kodove ženstvenosti analizira kod mode i ljepote, kod osobnog života, kod popularne kulture te kod romanse. Kod mode i ljepote odnosi se na lekcije o ritualima uljepšavanja kao korekcije prirodnih nedostataka, odnosno riječ je o ženstvenom obrazovanju. Glavni interesi ovog koda su njega tijela i uljepšavanje uz pomoć odjeće i kozmetike (McRobbie 2000: 101-109). Budući da su ideali ljepote u zapadnom svijetu prilično ograničeni, a najbolji i najskuplji proizvodi dostupni malobrojnima, rad na ljepoti izaziva negativne osjećaje s kojima se žene bore – bolnim osjećajem neadekvatnosti, umjesto uživanja u vlastitoj ženstvenosti (Hollows prema Grdešić 2013: 128).

McRobbie u kod osobnog života časopisa smješta pisma čitateljica i istinite priče koji suprotstavlja kodu romanse, ovo je domena jada, tjeskobe i očaja gdje na površinu dolaze problemi potiskivani u svijetu romanse. Kod osobnog života proturječan je kodu romanse, djevojku se istovremeno usmjerava prema tradicionalnom ženskom ponašanju i prema razmišljanju svojom glavom (McRobbie 2000: 92-101). Kod popularne kulture odnosi se na članke o poznatima i slavnima koji su u pravilu vrlo kratki. Kod romanse (Usp. Radway 1991) odvodi žene u svijet fantazije. U romantičnim pričama čitateljicama se ističe kako je romantika važna, ozbiljna i relevantna, smisao života, ključ za sreću, ali i zabavna. Poruke koje takve priče prenose čitateljicama su te da se djevojka mora boriti za muškarca i da ga zadrži, da nikad ne može vjerovati drugoj ženi, ali da je osim toga biti djevojka zabavno. Romansa koncepcijama ljubavi, strasti i vječnosti upada u zamku vlastitih kontradikcija pa onda, prema McRobbie, u časopisima dobivamo savjetodavnu rubriku (Isto: 79-92).

U ovom radu analizom Zagorkina opusa pokušat će se istaknuti kodovi ženstvenosti karakteristični za njezina djela. U romanu *Kći Lotrščaka* proučavat će se kodovi romanse te prikaz ženstvenosti u romanu, *Kamen na cesti* analizirat će se u kontekstu feminističkog romana u kojem prevladava kod osobnog života, a *Republikanci* kao povijesna romana u

čijoj će analizi naglasak biti na metamorfozi glavne junakinje, dok će u romanu *Mala revolucionarka* težište biti na analizi problema braka u patrijarhalnom društvu te položaju žene u njemu.

4.3. *Kći Lotrščaka*: kod romanse

Prvi roman koji ću analizirati u ovome radu jest *Kći Lotrščaka*. Ovaj Zagorkin roman možemo promatrati kao obrazac idealne romanse prema karakteristikama koje navode J. Radway i N. Frye. Središnja priča romana odnos je glavne junakinje Manduše i junaka Divljana te razvoj njihova ljubavnog odnosa koji, sukladno *pravilima* romanse, završava sretnim završetkom. Riječ je o feljtonskom romanu koji je izlazio od 1921. do 1922. godine čija je radnja smještena u 16. stoljeće. Grad Zagreb i njegova prošlost zauzimaju važno mjesto u Zagorkinim romanima, u ovome romanu opisan je stari Zagreb, prostorno podijeljen na svjetovni Grič i crkveni Kaptol. Temelj romaneskne radnje romana su legende o postanku grada⁵. Glavni lik romana, Manduša, u svome imenu nosi legendu o postanku imena vrela Manduševac i grada Zagreba. Između svih predaja o postanku Zagreba, Zagorka je izabrala predaju o lijepoj Mandi koja vodom napaja žedne vojnike jer sadržava najviše romantike pa je najpogodnija za žanr romanse.

Ako *Kći Lotrščaka* promatramo kao idealnu romansu, pustolovinu romana možemo podijeliti na šest Fryeovih faza romanse:

- 1) Mit o rođenju junaka: Mandušu odbacuju i kleveću jer je otkriveno da nije Plemenščakova kći te da se ne zna tko su joj roditelji.
- 2) Nevina mladost junaka: Plemenščak odgaja Mandušu kao svoje zakonito dijete.
- 3) Potraga: Divljan više puta u romanu riskira život i traga za Mandušom spašavajući je od pogibelji.
- 4) Obrana integriteta nevinog svijeta pred nasrtajem iskustva: Mandušin je integritet više puta u romanu ugrožen.
- 5) Erotički svijet: realizacija Divljanove i Mandušine ljubavi ostvarena je tek na kraju romana, nakon uspješno savladanih prepreka koje su se našle na putu njihovoj ljubavi.

⁵ Legenda je apostrofirana u podnaslovu romana – *Čarobna priča o Manduši zlatokosoj i postanku slavnog kraljevskog grada na sedam kula*.

- 6) *Penseroso* faza: pustolovina završava otkrivanjem tajne oko Mandušina rođenja, a Divljan izvršava svoj zavjet⁶.

Kodovi romanse najviše su uočljivi u odnosu među likovima. Mandušine vrline, vrline su junakinje idealnih romansi: ljepota, nevinost, inteligencija i hrabrost. Čitateljicama koje su čitale *Kći Lotrščaka* nakon ostalih Zagorkinih romana (*Kamen na cesti*, *Republikanci!*), Manduši mogu zamjeriti njezinu pasivnost te ovisnost o muškom partneru koji ju uvijek iznova spašava od nevolja. Frye pasivnost junakinje tumači kao prikriveno aktivno stanje junakinje jer upravo junakinja upravlja radnjom, odnosno junakom koji mora igrati po njezinim pravilima. Manduša tako usmjerava Divljanovo ponašanje i upravlja njegovom sudbinom već na početku romana spašavajući ga od smrti udajom (Kolanović 2006). Već smo spomenuli da u romansi svaki lik teži imati svoju suprotnost, Mandušin opozicijski par je Rosanda, gospodarica grada Lukavca. Nekad lijepa i prekrasna djevojka, sada tajanstveno skriva svoje lice, kreće se samo po noći, osvećuje se muškarcima i *hrani* se njihovim mukama. Kroz cijeli roman provlači se tajanstvenost oko Rosande koja se otkriva tek pred kraj romana. Rosanda je, za razliku od Manduše⁷ aktivna, seksualno iskusna, ne želi ljubav, nego moć i bogatstvo i ne ovisi o muškarcima kao Manduša o Divljanu. Glavni muški lik, Divljan, također se uklapa u idealnog junaka romanse. Zgodan je, nježan, hrabar, emocionalno rezerviran i vođa „odmetnika“ u čemu se ističe njegova muškost. Prema Radway junakinja, Manduša, transformira junaka, Divljana, u muškarca koji ju je sposoban nježno voljeti. Njegov suparnik, hulja, u romanu je Šimun, ružan, debeo, korumpiran kanonik koji želi seksualno iskoristiti junakinju:

Kunem vas, prokleti đavle – odgovori mukli glas s one strane vrata. – Ne kuni, već se pokori. Šteta da takvo lijepo tijelo istrune. – Tijelo moje želite, a dušu hoćete da ubijete grijehom. - Ispovijedat ćeš se pa će ti Bog oprostiti. – Licemjer! (...) Spreman sam poći s tobom u bijeli svijet, imam novaca, dragulja, svega... (Jurić Zagorka 2012b: 323).

⁶ Roman možemo podijeliti i na 13 točaka romanse prema J. Radway: vidi Kolanović (2006).

⁷ Koja je prema Fryeu zapravo skriveni protagonist.

JUNAKINJA Manduša	JUNAKINJIN KONTRAST Rosanda	JUNAK Divljan	JUNAKOV KONTRAST Živko	HULJA Šimun
djevica	iskusna	promiskuitetan		promiskuitetan
želi ljubav	želi moć	želi seksualni užitak	želi ljubav	želi seksualni užitak
lijepa	lijepa	zgodan	zgodan	ružan
nesamosvjesna	tašta	indiferentan	nježan	indiferentan
nježna	zahtjevna	hrabar	kukavica	kukavica
boji se muškaraca	želi muškarce	emocionalno rezerviran	emocionalno ekspresivan	emocionalno ekspresivan
		iskren		korumpiran

Tablica 1. Odnos likova na početku romana⁸

Junakinja i junak pa i ostali likovi prolaze kroz promjene tijekom radnje romana. U tablici 1. opisan je odnos likova na početku romana. Divljan je na početku indiferentan i emocionalno rezerviran prema Manduši, njegovo ponašanje povezano je s obećanjem koje je dao Rakarima i sa zakletvom koju je dao majci. On ne pokazuje svoje osjećaje prema junakinji jer se boji da bi ga oni mogli omesti u izvršavanju obećanja. Ispred Rakara uvijek se ponaša hladno prema Manduši, skriva svoje osjećaje kako bi zadržao povjerenje i odanost družine: „Umjesto krvnikove sjekire, pala mi je o vrat cura, a to je gotovo jednako“/ „- Je li ti stalo do nje? – upita Porča. – Stalo? – slegne on ramenima, - Šteta je ljepotice, a spasila mi je glavu.“/“Bolje da mi glavu odsijeku nego da mi na nju naprte ženu“ (Isto: 60, 90, 197). Divljan svoje prave osjećaje prema Manduši prvi put priznaje Živku, svom kontrastu u romanu:

Nadoh je u močvari. Gledajući je onako polumrtvu, bilo mi je teško. Kao da sam ubio nekoga tko mi je drag, vrlo drag. Uhvatim je i ponesem u ovaj dvorac. Mišljah: mrtva je. Boljelo me kao da me cijepaju. Onda joj se vrati svijest, a u meni zaigra radost kao da su mi vratili život nekoga za kim sam sto godina plakao (Isto: 206).

⁸ Tablica 1. preuzeta je iz knjige J. Radway: *Reading the Romance: Women, patriarchy, and popular literature* (1991: 132).

Dakle, junakov kontrast u romanu je Živko, također zaljubljen u Mandušu, ali on svoju ljubav ne taji, on je nježan prema junakinji, emocionalno ekspresivan. Junakov kontrast nije negativan lik u romanu, ali on ne voli Mandušu kao Divljan, nego u njoj vidi ideal, ženu o kojoj je oduvijek sanjao „- Reci Živko, ljubiš li je uistinu, svom dušom i srcem? – Više nego život. Još dok sam bio dječarac snivao sam o djevojci kao što je ona: blaga, mila, plavokosa, plavih očiju poput čistog neba, duše kao u anđela“ (Isto: 202). Od početka romana ističu se junakova hrabrost i fizička privlačnost („mlad, visok, u crnoj odori...lice mu je bijeli mramor, a oči dva crna ugljena“). Za razliku od junakove hrabrosti, hrabrost junakova kontrasta ne ističe se u romanu, štoviše mogli bismo reći da je kukavica. Divljan je taj koji spašava Mandušu od nevolja, on spašava i Dodolu, Živkovu sestru te Turopoljce od Brandenburga i Kosackog. Već smo spomenuli da junakinja prolazi transformaciju od adolescentice do sposobne žene. Na početku romana Manduša slijedi tradiciju patrijarhalnog društva te smatra da se mora što prije udati: „Isprosio te. Je li ti drago? - Nije mi krivo. Lijep je, dobar i pošten, a treba da se udam, već mi je osamnaesta na vratu“ (Isto: 26), a nakon što ju osude zbog nepoznatog podrijetla koristi brak kao otpor patrijarhalnom društvu spašavajući Antikrista od smrtne kazne. Važno mjesto u romansi zauzima i pitanje junakinjina djevičanstva koje je neprestano ugroženo. Na početku, lažnim osporavanjem Mandušine nevinosti, kada Divljan želi iskoristiti svoje pravo prve bračne noći te više puta u romanu kada pada u ruke pohotnika koji ju žele iskoristiti. Frye ističe da je odgađanje junakinjina seksualnog iskustva važno za strukturu romanse jer se time produžuje radnja i odlaže kraj naracije (Kolanović 2006).

Najzastupljeniji kod ženstvenosti koji se javlja u romanu *Kći Lotrščaka* je naravno kod romanse. Najvažnija karakteristika junakinjine ženstvenosti je njezina nevinost. Kako je prema čitateljicama J. Radway glavna funkcija romanse da se poistovjete s junakinjom, one preko junakinje zaključuju koji su to ideali ženstvenosti, odnosno, što se očekuje od njih ako žele, kao i junakinja, osvojiti junaka. Dakle, moraju kao i junakinja biti snažne, sposobne prkositi junaku i pokazati mu vrijednost ljubavi te, najvažnije, biti neovisne. (Ne)ovisnost Manduše o Divljanu već smo objasnili. Prema Radway romana nikad nije samo ljubavna priča, nego je uvijek i istraživanje o značenju patrijarhata za žene. Upravo u tome vidimo razlog zašto se Zagorka odlučila za žanr romanse. Ona uz pomoć tipičnog ženskog žanra širi feminističke ideje među svojim čitateljicama.

4.4. *Kamen na cesti*: kod osobnog života

Roman *Kamen na cesti* izlazio je u nastavcima u *Ženskom listu* od 1932. do 1934. pod naslovom *Na cesti. Roman jedne spisateljice* te 1936. kao *Na mučilištu* u *Hrvatskom dnevniku*, a 1938. izlazi kao samostalna knjiga. D. Detoni Dujmić zaključuje da je „*Kamen na cesti*, feljtoniziranu inačicu bildungs-romana, Zagorka u potpunosti posvetila ženskom načelu; crpeći iz autoreferencijalnih izvora napisala je roman o ugroženoj ženskoj osobnosti s jakim feminističnom crtom te istaknutom nacionalnom idejom“ (Detoni Dujmić 1998: 165). U svom tekstu *Politička Zagorka: »Kamen na cesti« kao feministička književnost* M. Grdešić (2008) smatra da je riječ o „ženskom“ romanu u smislu feminističkog romana, a ne o „ženskom“ romanu u smislu popularnog. Ova antiromansa suprotstavlja se kodovima idealne romanse koji su analizirani u romanu *Kći Lotrščaka*. Sreća glavne junakinje nije osvajanje muškarca, nego samostalnost stečena vlastitim radom. Kod ženstvenosti koji je suprotstavljen kodu romanse i koji se javlja u ovom romanu jest kod osobnog života. Riječ je o kodu jada, tjeskobe i očaja u kojem su opisani problemi s kojima se žena susreće u patrijarhalnom društvu. Kod osobnog života prisutan je u cijelom romanu preko položaja glavne junakinje Mirjane u obitelji i braku do prepreka na koje nailazi kada pokušava živjeti samostalno. Mirjana, za razliku od junakinje romanse, Manduše, nastoji biti samostalna, ne boji se muškaraca, ali i njezina sreća u životu nije pronalaženje idealnog muškarca/junaka, ona nije lijepa kao junakinje romansi, štoviše više puta u romanu drugi joj ukazuju na njezin neugledan izgled nazivajući ju muškaračom.

Kamen na cesti priča je o talentiranoj ženi čija je jedina želja stjecanje samostalnosti i uzdržavanje vlastitim radom. To je potresna i dramatična ispovijest o licemjerju, laži i bračnoj patologiji koja, tvrdi Nemec, odiše iskrenošću, a problem ženske samosvijesti, slobode odlučivanja i potrebe ekonomske samostalnosti po prvi puta ulazi u hrvatsku književnost (Nemec, 2005). Zagorkini feministički stavovi javljaju se i u njezinim povijesnim romanima, o čemu će biti riječ kasnije u radu, ali u njima put glavne junakinje mora završiti sretno, a to je značilo brakom. Glavna zaokupljenost ovog romana podređeni je položaj žene u braku i društvu, a osobito je naglašena i borba glavne junakinje za političku moć. Grdešić u svome tekstu (2008) navodi da se podređeni položaj žene najviše očituje u Mirjaninoj

ograničenoj slobodi kretanja, najprije u roditeljskom domu, kasnije u braku i u gradu te prema tome dijeli kompoziciju romana na tri dijela.

U roditeljskom je domu Mirjana bila strogo odvojena od svoje braće i od djece iz sela. Majka ju optužuje da trči za muškarcima, ali ona ne razumije značenje tih uvreda. Isprva ne razumije ni da joj je kao ženi ograničeno kretanje, školovanje i javno djelovanje, ali kasnije kada postaje svjesna pravila patrijarhalnog društva odbija *igrati* po njima. Njezina majka smatra da je dužnost žene udati se i ostati uz supruga bez obzira na sve, vjerujući da žena na pošten način ne može zaraditi nikakve novce te zato odbija poslati Mirjanu na školovanje u Švicarsku:

Znaj, Mirjana, poštene djevojke ne polaze više škole. Poštenoj ne treba nauke. Poštene dobivaju muža. Samo nepoštene se naobražavaju i polaze škole da mogu biti zle./Djevojka spada u kuhinju i kuću, a ne u školu!/Na poštenu način žena ne služi nikakve novce (Jurić Zagorka 2012a: 154 ,183, 241).

Mirjana je rastrgana između oca i majke i njihovih svađa, majka ju iskorištava i tjera da špijunira oca, kako ne može kazniti muža, kažnjava svoju djecu i odbacuje ih okrivljavajući ih za muževo zanemarivanje: „Djeca nisu vrijedna da se za njih žrtvujem“ (Isto: 186). Mirjanina majka uvjerena je u to da je jedini izlaz za Mirjanu brak, što je paradoksalno, jer unatoč svom nesretnom bračnom životu Mirjani govori da se ne smije protiviti mužu koji uvijek ima pravo te da je u životu za ženu najvažnije dobro se udati. Mirjana na kraju romana čitanjem knjiga koja prikazuju slična stanja kao kod njezine majke pronalazi opravdanje za majčino ponašanje, ona je željela ostati poštena i vjerna supruga mužu koji joj uskraćuje ljubav pa zbog te praznine kažnjava sve oko sebe.

Mirjanin život u braku funkcionirao je kao zatvor, a njezin muž i njegova majka kao čuvari. Ona je stalno u kući, ne smije izaći bez dopuštenja, ne smije bez dopuštenja trošiti svoje novce koje joj je dao otac, ne smije pisati pisma na svome jeziku da bi ih Nagy mogao pročitati prije slanja:

Muž mora znati što žena piše./Ali muževljev jezik sada je prije materinskog pa moraš govoriti njegovim jezikom, čak i misliti./Imam svoje principe po kojima ću odgojiti svoju ženu./Žena ne može izaći iz kuće, a da ne pita muža je li mu pravo./Nema tvoje blagajne.

Upamti to. Samo muž ima blagajnu./Vidjet ćemo jesam li gospodar svoje žene (Isto: 13, 14, 26, 33, 41, 142).

Muž joj je odredio dnevni raspored kojeg se morala pridržavati te joj zabranio čitanje knjiga i pisanje dnevnika na hrvatskom jeziku. Najteže joj je pala škrtost njezinih čuvara zbog koje je gladovala te je morala tajno kupovati hranu. Shvativši da je njezinom mužu novac najvažniji, Mirjana ga počinje ucjenjivati svojim mirazom i time nakratko poboljšava svoj položaj u braku. Problem miraza i *trgovine* ženama javlja se i u drugim Zagorkinim romanima⁹, Mirjani majka naglašava da se ne bi mogla udati bez miraza: „Bez miraza nema udaje, drago moje dijete, nigdje na svijetu (...) Pogledaj se u zrcalo! Jesi li slična ženskom stvoru koji se uzima bez miraza“ (Isto: 238, 186).

U braku, kao i tijekom ostatka života, Mirjana se protiv svog podređenog položaja bori školom, radom koji joj donosi financijsku samostalnost te čitanjem i pisanjem dnevnika i maštanjem o bijegu za što koristi sobu na tavanu (Usp. Gilbert i Gubar 2000). Uzalud se nadala da će joj majka pomoći i spasiti ju bračnog zatvora, ali ona ne želi ni čuti o rastavi. Otpor patrijarhalnoj strukturi Mirjana čini bijegom od muža. Dolazi u grad vjerujući da će ju prihvatiti kao samostalnu ženu, ali opet nailazi na odbijanje okoline (Grdešić 2008).

U gradu se mora suočiti s novim ograničenjima i s optužbama za prostituciju zbog kretanja bez pratnje. Nitko joj nije želio iznajmiti sobu te ju odbijaju poslužiti u restoranu jer nema pratnju: „U današnje doba žena ne smije nikada i nikamo sama jer svatko o njoj ima pravo misliti najgore“ (Jurić Zagorka 2012a: 148). No, ni nakon takvih iskustava Mirjana nije posustala i odustala od cilja da se sama uzdržava. Shvatila je da muškarci vrlo lako mogu doći do svega, dok je njoj ograničena sloboda kretanja i javnog djelovanja. Bivši muž ju optužuje za krađu te nakon rastave zadržava miraz, sav Mirjanin nakit i namještaj. U Mirjani se ponovno javlja želja iz djetinjstva da bude muškarac.

Nakon što nalazi pismo u kojem ju nazivaju „odurnom muškaračem“, prijateljica Ružica objašnjava joj zašto ostavlja takav dojam:

Imaš samo tri pogreške: prvo: ne brineš se za svoju vanjštinu, odijevaš se u bluze s muškim ogrlicama i manšetama kao muško-žensko. Drugo je: kad si u društvu. Umjesto da se zabavljaš kao druge žene, neprestano zapodijevaš razgovor o politici, o ženskom

⁹ Usp. *Mala revolucionarka*

pravu i tko bi znao o kakvim sve to stvarima, a to dosađuje muškarcima i ženama, čak i meni, a pri tom je svaka tvoja gesta muška. Treće: ideš u kavanu sama ili s političkom mladeži (Isto: 250).

Na kraju romana Mirjana svjesno inzistira na svojoj društvenoj slici muškaraca, odnosno odbija rodne okvire ženskog i ženstvenog koje joj nameće društvo. Zagorkine junakinje prikazuju dobru i lošu stranu položaja napredne žene. Mirjana, a i ostale junakinje¹⁰, svojim preodijevanjem u muškarce pokušavaju razbiti podjelu na rodne uloge. No, muško odijelo osigurava joj samo kratku slobodu kretanja jer ju zbog njezina nesnalaženja u novoj ulozi odaje duga kosa. Za razliku od junakinja iz drugih romana, Mirjanino presvlačenje u muškarca je samo formalno jer joj se i inače pripisuju kvalitete koje se tradicionalno pripisuju muškarcima. Mirjana nije mogla biti prihvaćena u društvu jer u njezino vrijeme, a i Zagorkino, feministička javna sfera nije bila dovoljno razvijena (Grdešić 2008). Nakon sestrine smrti i problema s neodgovornom braćom postaje joj sve teže boriti se s predrasudama okoline i sa siromaštvom te svoj život na kraju okončava samoubojstvom.

U formiranju identiteta glavne junakinje *Kamena na cesti* važno mjesto zauzima njezina majka koja poistovjećuje Mirjanu s ocem, odnosno mržnju prema suprugu prebacuje na kćer. Drugi čimbenik koji je utjecao na Mirjanin identitet je česta odsutnost oca, a treći je uloga koja je dodijeljena Mirjani unutar obitelji, uloga ispravljanja obiteljske patologije od koje ne odustaje ni kao odrasla osoba nastojeći pretvoriti disfunkcionalnu obitelj u funkcionalnu (Matijašević 2008: 346). Od djetinjstva je imala sliku braka kao mučilišta i zatvora. Nije joj bilo teško shvatiti da je u tom zatvoru otac imao privilegiran položaj, imao je svoj posao i ugled koji mu je osiguravao svakodnevni bijeg od žene. Dobro je slutila da je patologija majčine ljubomore bila posljedica njezina egzistencijalnog položaja. Majka je željela biti subjekt, a ostala je objekt (Lasić 1986: 23). Niti prostorna udaljenost za vrijeme školovanja u samostanu nije ju spasila od obiteljske drame. Bila je jedino dijete u samostanu koje nikada nije primilo pismo od roditelja. Dakle, Mirjana je odrastala u patrijarhalnoj obitelji u kojoj je otac bio taj koji radi i donosi većinu odluka, a majka je frustrirana i ljubomorna na muževu slobodu. Mirjanina braća bila su odvojena od nje i njezine sestre, oni su živjeli u drugom kraju dvorca te su imali svoje učitelje, dok je Mirjana vrijeme uglavnom provodila u kuhinji

¹⁰ Usp. s Ksenijom iz *Republikanaca*.

sa slugama. Mirjana je od ranog djetinjstva upoznata s time što znači roditi se kao žena te više puta u romanu žali što nije muškarac zbog čega na kraju odbacuje svoj ženski rod shvativši da je muškarcima sve dozvoljeno, „a žena je pokvarena ili egzaltirana ako želi učiti“ (Jurić Zagorka 2012a: 220).

Nakon trauma u roditeljskom domu i braku Mirjana otklanja svaku mogućnost emocionalne veze s drugim muškarcima jer bi time ponovno postala podložna muškarcu te odlučuje živjeti isključivo sama i od svog rada. Njezin identitet određen je dvama odrednicama: prva je rodna, a druga etnička. Mirjana se od ranog djetinjstva ne uklapa u okvire ženskog roda koje određuje patrijarhalno društvo pa cijeli život želi postati muškarac. Važnost hrvatstva dolazi do izražaja u braku kada joj muž Mađar želi oduzeti tu bitnu sastavnicu njezina identiteta (Perić 2010: 38). Upravo u tim stavovima glavne junakinje možemo iščitati Zagorkina mišljenja o problemu položaja žena njezina doba i zbog toga ovaj roman s pravom možemo nazvati feminističkim. Preko glavne junakinje na kraju romana Zagorka najavljuje da dolazi vrijeme kada će žene imati veća prava u patrijarhalnom društvu: „Tek sada dolazi vijek u kojem ima nastupiti žena da izmijeni iscrpljenu mušku dušu“ (Jurić Zagorka 2012b: 292). Ženstvenost je u ovom romanu prikazana kodom osobnog života u kojem nije važan vanjski izgled junakinje kao u kodovima romanse, nego junakinjina borba za samostalnost i ravnopravnost. Zagorka romanima u kojima prevladava kod romanse odvodi svoje čitateljice u svijet fantazije, a *Kamenom na cesti* ih nastoji osvijestiti o problemima s kojima se žena susreće u patrijarhalnom društvu i to upravo pomoću koda osobnog života.

4.5. *Republikanci*: kod romanse i politički kod

Roman *Republikanci* izlazio je u feljtonskom obliku u *Ilustrovanom listu* od 1914. do 1916. godine, a kao samostalna knjiga izlazi tek 1924. godine.

Djelo je dinamično, logično, uključuje neizostavne elemente romanse: strastvene ljubavi između pojedinih likova, povijesne, političke, pustolovne, feminističke elemente – stvarne i izmišljene, a doslovnim navođenjem povijesnih izvora

približava se djelima hrvatskih književnika iz prethodnih razdoblja, tzv. uzora, prije svega Kumičića i Šenoe (Tvorić 2009: 100).

Radnja romana odvija se na kraju 18. te početku 19. stoljeća, za vrijeme vladavine Franje I., konzervativnog i samovoljnog vladara. Paralelno uz povijesno-političku priču o jakobinskoj uroti, odvija se i ljubavna priča čiji su likovi izmišljeni ili su povijesne osobe koje nisu imale bitnu ulogu u događajima. Radnja romana odvija se u Beču, Budimu, Zagrebu i Karlovcu. Iako se radnja romana temelji na povijesnim činjenicama i glavni su likovi povijesne osobe, povijesna priča isprepletena je s ljubavnim i izmišljenim događajima pa je teško odrediti granicu između faktivnog i fiktivnog (Fališevac 2002 :139).

Zagorka u *Republikancima* isprepleće liberalne i demokratske ideje s trivijalnim, ljubavnim i zabavnim sadržajima, odnosno zabavnu literaturu oblikuje na temelju tradicionalnoga povijesnog romana. Kako u Zagorkinom romanu djeluju dva sustava – povijesni i romantični, *Republikance* možemo žanrovski odrediti kao povijesnu romansu. U povijesnoj romansi se neprestano dopunjuju stvarno i fikcionalno, ona spaja dva žanra, romansu utemeljenu na mitu (Usp. Frye 1979) te povijesni roman (Oklopčić, Jakšić 2009: 121). Povijesna romansa tematizira ljubavnu priču koristeći stvarni povijesni okvir. *Republikanci* tako tematiziraju ljubavni odnos glavnih junaka Ksenije i Delivuka u okviru jakobinske urote. Narativni elementi popularne povijesne romanse¹¹ u kojima se ostvaruju kodovi romanse su:

- 1) Korumpirano društvo koje će povijesna romansa pokušati popraviti: Zagorka u *Republikancima* opisuje korumpiranost na dvoru cara Franje I. Popratak korumpiranog društva vidi u širenju demokratskih i liberalnih ideja i prosvjetljenju naroda navodeći ga da se bori za svoja prava. Dolazak Francuza na hrvatske teritorije Zagorka opisuje kao spas za hrvatski narod od austrijske hegemonije.
- 2) Susret junaka i junakinje: prvi susret junaka, Delivuka i junakinje, Ksenije Magdalenić odvija se u Zagrebu na zabavi u čast Ksenijina dolaska.
- 3) Opis razvoja ljubavne veze junaka i junakinje: ljubavna veza Ksenije i Delivuka razvija se kao podtekst povijesne priče i uvijek ovisi o njoj. Nakon prvog susreta

¹¹ Narativni elementi popularne povijesne romanse preuzeti su iz teksta Oklopčić, Biljane i Jakšić, Mirne (2009) Slavenska razglednica by Marija Jurić Zagorka: zrcaljenje stvarnog u fikcionalnom u romanu Vitez slavonske ravni. U: *Mala revolucionarka-Zagorka, feminizam i popularna kultura*. Ur. Maša Grdešić, Zagreb: Centar za ženske studije, str. 119-138.

nastavljaju se njihova druženja na zabavama u Zagrebu te na karnevalskoj zabavi u Beču.

- 4) Prepreke između zaljubljenih: realizacija ljubavi junaka i junakinje nije moguća zbog niza prepreka. Ksenija je poslana u Zagreb kao careva špijunka i dužnost joj je odati Delivuka očuhu i caru što uspješno izbjegava vještima izmišljanjem priča.
- 5) Ritualna smrt – nemogućnost realizacije veze zbog smrti, bolesti, zavjeta: najveća prepreka u ostvarivanju ljubavne priče Delivukova je ljutnja kada je nakon što je pušten iz zatvora saznao da se Ksenija udala za Ruspolija. Delivuk se osjeća izdano i planira se osvetiti Kseniji, te Ksenijin nestanak, odnosno preoblačenje u Magdalenića.
- 6) Uklanjanje prepreka: prepreke su uklonjene kada Delivuk saznaje istinu da Ksenija nije u braku i da ga nije izdala, kada se napokon saznaje da se iza Magdalenića krije upravo Ksenija te kada su Delivuk i Ksenija spašeni od sigurne smrti. Sretan kraj ljubavne priče u romanu moguć je, naravno, tek nakon sretnog kraja povijesne priče.
- 7) Objava ljubavi između junaka i junakinje: ljubav Ksenije i Delivuka, ostvarena nakon niza prepreka, opisana je klišeiziranim izrazima tipičnim za žanr romanse: „Ksenijo, jedina moja ljubavi. Strašno si me htjela kazniti. Da sam te našao mrtvu, pošao bih za tobom. Obećao sam davno – s tobom u život ili smrt. Bez tebe ne bih mogao više izvršiti zadatak“ (Jurić Zagorka 2012c: 231).
- 8) Brak: posljednji korak u ljubavnoj priči, legitimizacija ljubavne veze junaka i junakinje nije direktno prikazana u romanu. No, Zagorka nam daje detaljan opis njihovoga sretnog i mirnog života daleko od svih revolucija i političkih intriga, ne završavajući roman jednostavnim *živjeli su sretno do kraja života*.

Ključnu ulogu u radnji romana ima Ksenija Magdalenić koja prolazi transformaciju od careve špijunkte do velike revolucionarke. Ksenija dolazi u Zagreb kao careva doušnica u potrazi za demokratima, cijeli put u Zagreb smatra kao zabavu i spas od dosade: „- Kad je tako veselo, onda me jednostavno stavi u kočiju i pošalji. Uistinu su mi naše bečke zabave dosadile. U Zagrebu će biti svaka večer poput neke kazališne predstave“ (Isto: 33).

Ideološku preobrazbu junakinje uzrokuje ljubav prema Delivuku. Pod njegovim utjecajem i utjecajem njegovih drugova koji postaju zajednički drugovi, Ksenija shvaća da je potrebna promjena u Carstvu.

Zagorkine feminističke stavove u *Republikancima*, kao i u ostalim njezinim romanima, prenose ženske junakinje. One su politički aktivne, mijenjaju svoje svjetonazore i brane demokratska načela. Kako je riječ o povijesnoj romansi kod ženstvenosti koji prevladava u ovom romanu je, naravno, već istaknuti kod romanse, ali djelomično različit onom koji je zastupljen u romanu *Kći Lotrščaka*, odnosno ženstvenost junakinje Ksenije prikazana je drugačije od Mandušine. Dok je Manduša pasivnija, ovisna o junaku, Ksenija je politički aktivna, ona upravlja svojom sudbinom te ne čeka da ju junak izbavi iz nevolja, štoviše više puta u romanu ona spašava njega od sigurne smrti. Upravo zbog izražene političke aktivnosti glavne junakinje, u ovom romanu mogli bismo odrediti još jedan kod ženstvenosti, a to je politički kod. Dakle, ženstvenost glavne junakinje određena je preplitanjem kodova romanse i političkih kodova. Zagorka se i u ovom romanu koristi motivom prerusavanja žene u muškarca, kao i u već spomenutom romanu *Kamen na cesti*. Ksenija se preoblači u odijelo svog brata i postaje poručnik Magdalenić. Zagorka presvlačenjem svojih junakinja želi istaknuti ograničenost žena, odnosno njihovu ograničenost kretanja i ograničenost javnog djelovanja. Iako su u romanu u prvom planu povijesna i ljubavna priča, Zagorka i u ovaj roman uspijeva unijeti svoje feminističke stavove, upravo preko glavne junakinje i njezine metamorfoze.

Ksenija koja je naučena na život na dvoru okružena sluškinjama, mijenja svoje mišljenje i govori o kmetovima:

Rade u vrtu? Da. Svima nama – rade badava, oni su zapravo naša svojina. Ipak je to čudnovato. Marvu barem kupujemo, a kako su ovi ljudi postali naša svojina da tegle nama po dužnosti? Tko im je tu dužnost nametnuo i zašto baš njima? Zašto nije ispalo obratno? Upravo me razapinje ovo pitanje. Kakva je tajna u tom rođenju? (Isto: 203).

Prerusavanjem u muškarca i u sluškinju otkriva što je zapravo sloboda te o tome govori Delivuku:

Kad sam se odijevala u građanske haljine svoje sobarice da nosim caričine vijesti u predgrađe prolazila sam ulicama i osjetila neku dragu lagodnost. Kao da sam iz tamnice puštena na slobodu. Slobodna sam činiti što mi srce želi, poći kuda mi je volja, okrenuti se

za svakim čovjekom koji pobuđuje moju pozornost. Razabrala sam da je to uistinu prava sloboda da smiješ činiti, hodati, kretati se kako te volja (Isto: 76).

Nakon što se vratila u palaču shvatila je da sreća nije živjeti u raskoši, nego živjeti slobodno. Ksenija kao špijunka izražava demokratske stavove nastojeći tako otkriti demokrate u Zagrebu i izvršiti svoj zadatak, ali kasnije te stavove izriče s uvjerenjem i bez straha. Pomoću prerušavanja Ksenija pokušava spasiti urotnike iz zatvora te kasnije prerušena u brata uspijeva spasiti Delivuka. Time pokazuje odklon od tipičnih ženskih likova romansi, preuzimajući osobine muškaraca. Ona je hrabra, lukava, pametna i aktivno uključena u borbu protiv društvenih nepravdi (Tvorić 2009: 114). Zagorka tako svojoj publici daje štivo koje žele čitati, ali u njega uspješno unosi svoje političke i feminističke stavove.

4.6. *Mala revolucionarka*: kod bračnog života

Roman *Mala revolucionarka* Zagorka objavljuje u nastavcima od 1939. do 1940. godine u svom časopisu *Hrvatica*. *Mala revolucionarka* se po mnogome razlikuje od ostalih Zagorkinih romana, od broja stranica do radnje romana koja se većinom odvija u jednoj večeri. Roman je svojevrsna humorna sinteza Zagorkinih stvarnih revolucionarnih iskustava (Jakobović Fribec 2006) pa tako naslov romana možemo protumačiti dvojako. Očito je da se sintagma „mala revolucionarka“ odnosi na glavnu junakinju romana – Zlatu, gdje se „mala“ odnosi na to da je riječ o najmlađoj Garićevoj kćeri, a „revolucionarka“ na revolucionarne ideje koje junakinja ističe više puta u romanu: „U srcu sam opozicionalka. Vjerujte, najradije bih išla u demonstracije i razbijala Héderváryju prozore“ (Jurić Zagorka 2009: 506). No, po autobiografskim elementima u romanu možemo zaključiti da se „mala revolucionarka“ odnosi i na patuljastu amazonku hrvatskog feminizma¹², odnosno samu autoricu.

Zagorka je u podnaslovu roman žanrovski odredila kao historijski, iako se u *Maloj revolucionarki* ne poziva na povijesnu vjerodostojnost kao u ostalim povijesnim romanima¹³ te u prvom planu romana nije povijesna građa.

¹² Sintagma Lydie Sklevicky.

¹³ Usp. s romanom *Republikanci*.

Radnja romana odvija se u kući presvijetloga gospodina Garića, vladina dužnosnika u uredu bana Héderváryja. Glavni je cilj gospodina Garića i njegove žene udati svojih petero kćeri za koje nemaju miraz. Umjesto miraza potencijalnim zetovima nudio je napredovanje u politici, ali kada ni to nije uspjelo gospođa Garić organizira predstavu u kojoj će glumiti njezine kćeri te će ih tako zamijetiti mogući prosci. U kući Garićevih nalazi se i njihova nećakinja koja je opskrbljena mirazom pa ju gospođa Garić smatra prijetnjom za udaju svojih kćeri. Zaručnik nećakinje Danice, vođa opozicionalaca, saznajući da namjeravaju zaručiti Danicu za drugoga, dolazi kod Garićevih i predstavlja se kao doktor Baričević te se time razvija zaplet romana.

Jedan je od važnijih dijelova romana upravo predstava kojom gospođa Garić želi opskrbiti svoje kćeri zaručnicima:

Dok vi stojite na podiju, svi, naravno, gledaju samo vas i tako moraju opaziti vašu ljepotu (...) ova diletantska predstava je moja zamisao, da se istaknete nad svim drugim djevojkama koje će doći ovamo. Od onih osam činovnika, što ih je odabrao vaš otac, valjda ćemo naći četiri prosca (Isto: 466).

Najveću ulogu u predstavi ima naravno najstarija kći jer se ona mora prva udati. Do preokreta u predstavi dolazi kada najmlađa kći odbija glumiti ulogu koju joj je napisala majka, dosadivši joj nositi kratku suknju i glumiti da je mlađa da bi i njezine sestre mogle lagati oko svojih godina te se lakše udati. Kao i u *Kamenu na cesti* i u ovom Zagorkinom romanu javlja se problem miraza i *prodaje* žena. Cijela radnja romana vrti se oko Garićevih muka udaje kćeri bez miraza, gospodin Garić o tome govori:

Gospodine, znate li vi što znači imati pet kćeri? Pet oprema, pet miraza, naći pet muževa ili imati pet starih frajli koje neće imati kruha, koje će svakog dana jedna drugu gristi? (...) Kakva je to nesreća, kakva kazna Božja imati pet kćeri, a ne imati pet plaća, pet miraza, ne imati mogućnost da im dadeš pet oprema (Isto: 527).

Brak je tako u romanu određen kao ekonomska, a ne socijalna aktivnost. Glavna junakinja romana najmlađa je Garićeva kći Zlata koja odbija slijediti društvene norme koje su joj nametnute, ne želi se opskrbiti udajom i prihvatiti da je *za ženu samo kuhinja* te odlučuje

postati učiteljicom i zarađivati za život zvanjem. Smatra kako je sramotno što se one, gospođice visokog roda, moraju *narivavati muškarcima zbog opskrbe*, dok njihove kuharice i sobarice imaju svoju opskrbu, a nisu udane. Želi se opskrbiti sama, bez muža i udati se iz ljubavi, a ako joj to ne uspije imat će zvanje.

Prikaz braka kao trgovine u Zagorkinoj *Maloj revolucionarki* uvelike podsjeća na prikaz braka u romanu *Ponos i predrasude* britanske autorice Jane Austen. Roman je objavljen 1813., prije točno dvjesto godina, a obrađuje teme koje su relevantne i danas. Roman govori o ljubavi, potrazi za savršenim muškarcem i problemu braka u 19. stoljeću. Uspoređujući problem braka u romanu Jane Austen i *Maloj revolucionarki* nemoguće je ne uočiti da se u više od sto godina gotovo ništa nije promijenilo, odnosno da je problem braka kao trgovine aktualan i u Zagorkinim romanima. Brak je jedna od ključnih institucija patrijarhata. Ako promatramo brak u historijskom smislu njegova temeljna svrha je sankcioniranje vlasništva nad ženom. Od antike žene su strogo vezane uz kuću, kršćanstvo uvodi u brak element ljubavi, ali žena je i dalje smatrana kao muškarčevo vlasništvo. Stvari se mijenjaju s dolaskom renesanse, daje se prednost ljubavi i strasti pred božanskim. Brak se tijekom povijesti mijenja od institucije vlasništva do suvremenog braka kao institucije koja jamči prava na ravnopravnost žene, odnosno, partnera. Prvi brak koji ženama daje određena prava je rimski uzus koji se javlja između petog i trećeg stoljeća prije nove ere. Riječ je o 'pokusnom' braku koji ne zahtjeva ni ceremoniju ni konzumaciju. Muškarac i žena postaju suprug i supruga osnivanjem zajedničkog kućanstva i ostaju u 'probnom' braku godinu dana. Ženama je čak bilo dozvoljeno razvesti se od muževa (<http://www.mvinfo.hr/izdvojeno-kritike-opsirnije.php?ppar=6994>).

Austen temu svog romana najavljuje već prvom rečenicom koja je brojnim citiranjem postala klišej: *Univerzalno je priznata istina da bogatome neoženjenu čovjeku sigurno treba žena*; ističući njome važnost braka odmah na početku romana, ali i kako je jedina uloga braka za njezine likove steći socijalnu i finansijsku sigurnost.

Radnja se vrti oko obitelji Bennet i njihovih petero kćeri¹⁴. Gospođa Bennet je kao i gospođa Garić opsjednuta pronalaženjem bogatih muževa svojim kćerima. Kćeri gospođe Bennet srame se svoje majke, njezine uskogrudnosti i društvenih manira kao što se Zlata srami svoje majke i ne odobrava njezine postupke.

¹⁴ Usp. Garićevi u *Maloj revolucionarki* također imaju petero kćeri.

Odnos gospodina i gospođe Bennet prikazuje sve ono što brak ne bi trebao biti, odnosno u što se pretvori brak koji nije zasnovan iz ljubavi. Kako je brak u romanu prikazan kao trgovina, novac igra veliku ulogu na tržištu braka, ne samo za djevojke koje se žele osigurati udajom za bogatog muža, već i za muškarce koji traže žene s imovinom¹⁵. Čitatelji i kritičari *Ponos i predrasude* određuju prvenstveno kao ljubavni roman pa je paradoksalno da se u središtu romantičnog djela nalaze upravo novac, oporuke, vlasništvo nad zemljom i golemo imanje.

Austen ovim romanom ističe kako se brak ne bi trebao temeljiti na površnim osjećajima, pritisku na udaju i socijalnom statusu, nego samo na ljubavi. To pokazuje čitateljima opisujući odnose između likova čiji su brakovi sklopljeni iz ljubavi te između onih likova čiji su brakovi nastali zbog alternativnih razloga. Austen koristi glavnu junakinju Elizabeth Bennet kao literarno sredstvo kojim prenosi svoje stavove o braku te o važnosti udaje iz ljubavi. Elizabeth se razlikuje od ostalih ženskih likova u romanu zato što se odbija udati za muškarca u kojeg nije zaljubljena iako bi time osigurala svoju budućnost i budućnost svoje obitelji. Prvo je mišljenje gospodina Darcyja o Elizabeth da nije dovoljno lijepa te da zbog toga ne bi mogao biti s njom, ali nakon što ju upoznaje odmah se zaljubljuje. Austen time ističe da se brak ne bi trebao temeljiti na izgledu, odnosno prvotnoj privlačnosti, nego na poznavanju partnerove osobnosti.

Iz današnje perspektive čini se suludo zašto bi se pet Bennetovih i pet Garićevih kćeri moralo udati, odnosno zašto im je to glavna *misija* u životu, ali u 19., odnosno 20. stoljeću brak je bio jedina opcija za žene. Kako žene nisu imale mogućnosti raditi i same se uzdržavati brak im je bio jedina opcija da se financijski osiguraju, ako se ne bi udale o njima su se morali brinuti roditelji, braća i rođaci. Kako žene tada nisu mogle nasljeđivati imanje gospodin i gospođa Bennet žele što prije udati kćeri bojeći se što će se dogoditi s njima kada gospodin Bennet umre. Problem usidjelice obrađuje i Zagorka u *Maloj revolucionarki*:

Djevojka, koja navrší dvadeset i dvije godine, već osjeća pred sobom sablast stare gospođice. (...) Svakog dana slušat će zapomaganje članova obitelji, jer dršću od straha što će biti s njome, kome će u obitelji pasti na leđa (...) Već razabire na sve strane

¹⁵ George Wickham koji je pokušao pobjeći s gospođicom Darcy zbog njezina imetka.

podrugljivo smješkanje i žmirkanje muškaraca, a svaki njihov smiješak žigoše je jednom jedinom riječi: usidjelica! (Isto: 467).

Zagorka u *Maloj revolucionarki* također ističe svoje stavove o braku. Opisima likova daje naslutiti da će sretne brakove imati Danica i Vladimir te Zlata i Mirko. U *Ponosu i predrasudama* važno je udati se za bogatog muškarca, dok je u *Maloj revolucionarki* gospođi Garić bitno pronaći koliko-toliko pogodnog ženika za kćeri da se što prije udaju, odnosno ne ostanu stare gospođice. Kao što je već spomenuto velik problem Garićevima predstavlja to što nemaju miraz za svojih petero kćeri pa ih je teže udati. Zagorka svoje mišljenje o mirazu i prodaji žena, koje je i sama iskusila, opisuje u odnosu Danice i Vladimira. Garićeva nećakinja Danica ima veliki miraz te je time prijetnja njihovim kćerima, međutim Zagorka ističe da za pravu ljubav nije potreban miraz te tako Vladimir pristaje oženiti Danicu i bez njezina miraza:

- Vi... kanite uzeti djevojku bez – miraza? – Jest gospođicu Danicu uzimam bez ikakvog miraza, s tim sam već davno načistu. Nikako ne vjeruje Garić svojim ušima i veli: - Čitao sam u nekom pravaškom listu da je veće junaštvo biti u opoziciji, negoli poći u rat. Ali sve vam je to šmarn, dragi moj mladi čovječe. Najveće je junaštvo uzeti ženu bez miraza. - Onda sam ja na taj način junak! – nasmije se Vladimir (Isto: 525).

Drugi par u romanu su Zlata i Mirko. Zagorka glavnom junakinjom želi svojim čitateljicama poručiti važnost zvanja za žene. Zlata se odbija udati radi opskrbe te odlučuje postati učiteljica i sama zarađivati. Mirko i Zlata tako čekaju sedam godina da i jedan i drugi završe škole i tek se onda žene. Nije ni slučajnost da su dva *najbolja* ženika u romanu opozicionalisti, čime Zagorka izražava svoje političke stavove. Kod ženstvenosti koji prevladava u romanu *Mala revolucionarka* kod je bračnog života.

5. Reprezentacija ženskog identiteta u *Hrvatici*

5.1. *Hrvatica*, 1939.-1941.

Hrvatica: časopis za ženu i dom izlazio je u Zagrebu mjesečno od 1939. do 1941. godine. Zagorka pokreće *Hrvaticu* nakon što je napustila *Ženski list*, prvu hrvatsku žensku reviju. List napušta jer su u redakciji lista sve veći utjecaj imale konzervativno i klerikalno orijentirane članice redakcije. Nakon Zagorkina odlaska list se vratio na patrijarhalne obrasce žene kao supruge, domaćice i majke koje je Zagorka kritizirala.

Sjedište *Hrvatice* bilo je u Zagorkinu stanu na adresi Dolac 8, u časopis je uložila svu svoju imovinu, no, list je dobro krenuo jer su sve pretplatnice iz *Ženskog lista* prešle u *Hrvaticu*, imala je 2138 pretplatnica. List je funkcionirao na način da su se novcem od pretplate pokrivali troškovi tiska, a Zagorka je svoj novinarski i urednički posao radila bez naknade.

Izlaženje *Hrvatice* obustavile su ustaše u NDH, zaplijenile svu Zagorkinu imovinu, a njoj zabranile javno djelovanje nakon čega je pokušala samoubojstvo, ali je srećom preživjela (<http://zagorka.net/kronologija-zivota-i-rada/>). Zagorka o zabrani *Hrvatice* kaže:

Nakon što sam primila pismenu dozvolu da „Hrvatica“ može nastaviti izlaženje i nakon što je sve bilo gotovo, a i cenzura je list propustila, iznenada su mi „Hrvaticu“ zabranili. U buduće ne smijem izdavati niti kakav list, niti pisati romane, jer, rekoše mi nisam bila dobra Hrvatica... Mogla sam se boriti protiv svih nevolja mog preteškog života, mogla sam podnositi izrabljivanje poslodavaca, ponizivanje i napadaje na vrijednost mojih djela, i na sve materijalne neprilike. Mogla sam se boriti protiv svega, ali se ne mogu boriti protiv klevetnika koji su se, očito iz meni nekih nepoznatih ličnih prohtjeva, bacili na moju hrvatsku čast, ono najsvetije što sam čuvala čisto i neokaljano i radi čega sam trpila sve muke i jade i materijalne oskudice (<http://www.jutarnji.hr/template/article/article-print.jsp?id=989557>).

Na časopise koje je Zagorka uređivala u hrvatskoj književnoj historiografiji povjesničari književnosti uglavnom se nisu osvrtni ili bi izazvali tek pokoji usputni komentar. U ovome radu obradit će se 1939. i 1940. godište časopisa *Hrvatica* u kojem Zagorka ističe svoje

feminističke stavove, potiče čitateljice na pisanje članaka, ali u kojem se javlja i zanimljiva kontradiktornost reklamnog diskursa, savjeta za mršavljenje i ljepotu u odnosu na članke s feminističkim i liberalnim duhom. U analizi časopisa pokušat ću istaknuti kako su žene reprezentirane unutar žanra, koji kodovi ženstvenosti se javljaju te koje su sličnosti, odnosno razlike sa Zagorkinim, prethodno obrađenim fikcionalnim tekstovima.

5.2. Kodovi ženstvenosti u časopisu

Ženski časopisi obuhvaćaju zalihu postojećih kulturalnih elemenata uzetih iz javnog područja diskursa. Oni otkrivaju elemente privatnih kultura ženstvenosti u skladu s kojima žene žive te tako čitateljice iznova usvajaju elemente koji su prvotno posuđeni iz njihove življene kulture i formi subjektivnosti. Časopisi iznose privatne norme u javnost, a s druge strane se javni tekstovi čitaju privatno (Johnson prema Grdešić 2013: 105). Kulturalni elementi u *Hrvatici* preuzeti su iz fikcije i stvarnosti. Zagorka objavljuje stvarne priče čitateljica, odgovore čitateljica na ankete, priče o javnim radnicama i umjetnicama, ali s druge strane objavljuje i svoja djela¹⁶, humoreske, novele čitateljica te ulomke iz djela drugih autora. Reklame i rubrika o modi u časopisu pripadaju u kod mode i ljepote, članci o slavnim hrvatskim umjetnicama, čiji je rad trebao biti uzor čitateljicama, spadaju u kod popularne kulture, a u kod osobnog života spadaju priče o radnicama te stvarne priče čitateljica i njihovi odgovori na ankete.

Ženski časopisi, pa tako i *Hrvatica*, često nude kontradikcije u savjetima za život. Zagorka s jedne strane u časopisu objavljuje tekstove poput *Neznane junakinje hrvatskog naroda* kojima nastoji potaknuti žene da postanu aktivnije i počnu se boriti za svoja prava, a s druge strane objavljuje tekstove sa savjetima o održavanju ljepote i mladosti, reklame za odstranjivanje prekomjerne debljine te, naravno, savjete kako biti dobra domaćica. Dakle, kod mode i ljepote u časopisu u suprotnosti je sa Zagorkinim člancima u kojima prevladavaju feministički stavovi. U prvom broju časopisa Zagorka objavljuje razloge zašto je list potreban:

¹⁶ Zagorka u *Hrvatici* objavljuje roman *Mala revolucionarka*, studiju o povijesti žena *Neznana junakinja hrvatskog naroda*, autobiografski tekst *Tko ste vi?* i lakrdiju *Petrica Kerempuh*.

Zato sam željela pokrenuti list, koji bi bio vjernim ogledalom hrvatske žene u čitavom njenom izivljavanju, u njenoj nutarnjosti i u socijalnom životu i kao čovjeka i kao majke i domaćice. (...) Kroz čitav niz godina došla sam do uvjerenja, da je ta žena veliki kapital snage za narodni život i snažni borac za sve narodne ideale. (...) Zato sam željela da list „Hrvatica“ - uređivan pravim novinarskim stilom – bude posrednikom između svih hrvatskih žena u obitelji, u zvanju, u radu, na javnom i na domaćem ognjištu, da ih sve približi, kako bi one međusobno izmijenile misli, upoznale svoje velike sposobnosti, okupile sve svoje snage i znanje u korist sebi i narodu našem (Jurić Zagorka 1939: 5).

Zagorka tako uvodom u prvom broju najavljuje časopis s feminističkim temama i s ciljem pobuđivanja svijesti kod žena, ali najavljuje i ideološke teme te da će nastojati potaknuti žene da se više uključe u politiku.

Ženski časopisi kombiniraju poduku i zabavu jer je ženski dan manje jasno podijeljen na posao i slobodno vrijeme od muškog. Časopisi kao fikcija mogu se podijeliti na vizualnu i verbalnu fikciju, dok prva podrazumijeva reklame i modu, rubrike o kuhanju i domu, druge se tiču pripovijesti o slavnima i „običnim“ ljudima te uključuju pripovjednu prozu, a jedne i druge može se čitati kao priče u kojima žene postižu uspjehe i zadovoljstva na koja ne mogu računati u svakodnevnom životu (Winship prema Grdešić 2013: 110). Na sličan je način Radway objasnila funkciju romansi, kao što je već spomenuto ranije, glavna funkcija romanse, prema čitateljicama J. Radway, utopija je koju stvara fiktivni junak koji će zadovoljiti potrebe i čežnju za nježnošću i brigom koje im njihov stvaran muški partner ne može ostvariti. Ipak, postoji određena razlika između čitanja romansi i čitanja ženskih časopisa. Čitateljice J. Radway dobro su upoznate s pravilima žanra romanse, razlikuju stvarnost i fikciju te naglašavaju važnost čina čitanja. S druge strane čitateljice ženskih časopisa nemaju mnogo toga za reći o njima, uglavnom se uopće ne sjećaju samih članaka te nemaju jasno izgrađen stav prema časopisima. Čitateljice čitaju ženske časopise iz različitih razloga, najčešće kao relaksaciju i jer ih se lako može odložiti te im se kasnije vratiti. Tako su ženski časopisi izvrsni za ispunjavanje kraćih pauza između kućanskih poslova te su, za razliku od romansi, više namijenjeni listanju i pregledavanju, žene ih ne čitaju koncentrirano, nego ih uklapaju u svakodnevne aktivnosti (Hermes prema Isto: 221-222).

Zagorka u *Hrvatici* objavljuje crticu *Zašto žene rado čitaju romane*¹⁷ potpisanu šifrom –r. U crtici muž predbacuje ženi prekomjerno čitanje historijskih romana te zahtijeva od nje da mu pročita novine na što mu ona odgovara:

Ne spočitavaj mi junake iz romana! Godi mi kad je muškarac požrtvovan, neustrašiv, pa makar to bilo samo i u romanu! Nazvao ti junake u romanima sentimentalnima, neistinskima, nerealnima, trubadurskim vitezovima, psovao i grdio koliko ti drago romane – ja ću ih ipak čitati. Jer i najrealističnij ženi godi, kad je muškarac požrtvovan i neustrašiv i odvažan – pa makar samo – u romanu! (Jurić Zagorka 1940: 11)¹⁸.

Zagorka pisanjem romansi i uređivanjem ženskih časopisa nastoji potaknuti žene da same upravljaju svojim životom, da se udruže i pokrenu promjene u patrijarhalnom društvu kako ne bi bile zadovoljne samo u fikciji, nego i u stvarnosti. Kontradikcije između stvarnosti i fikcije u ženskim časopisima upravo su najbolje vidljive u reklamama, paradoksalno je to što Zagorka unutar ulomaka romana *Mala revolucionarka*, za koji smo zaključili da promiče njezine ideološke i feminističke ideje, umeće reklamu za sapun (Slika 1):

Slika 1.

¹⁷ Istu crticu Zagorka objavljuje i u br.10. g. 1928. *Ženskog lista*, potpisanu šifrom –a.

¹⁸ Ovim citatom Zagorka puno prije Radway zaključuje razloge čitanja romansi i povijesnih romansi.

Proturječja u ženskim časopisima postaju obilježje cijelog žanra, a čitateljice su ih više ili manje svjesne. Ona im ne moraju nužno smetati jer su naučile živjeti s njima u vlastitoj svakodnevici, odnosno, postoji određena veza između proturječja u ženskim časopisima i proturječja u životima žena u patrijarhalnim društvima (Winship prema Grdešić 2013: 118). U primjeru *Hrvatice* najveća proturječja su u odnosu između Zagorkina feminizma i prikaza žene kao majke – supruge – domaćice, jer je uloga feminizma u časopisu bila promijeniti sliku žene u patrijarhalnom društvu. U prvom broju *Hrvatice* ima mnogo manje reklama nego u kasnijim brojevima te nema dijela o modi koji se javlja od drugog broja na zahtjev čitateljica: „Javljam mnogo cijenjenim pretplatnicama, da je 98% zatražilo neka bi „Hrvatica“ donosila modu i ručni rad. Izdavačica i urednica je naravno ovoj želji udovoljila“ (Jurić Zagorka 1939: 80). Dakle, Zagorka nije imala izbora, ako je željela zadržati pretplatnice od čijih pretplata je ovisilo izlaženje časopisa¹⁹, morala je u časopis dodati dio o modi i ručnom radu koji je na neki način kontradiktoran s prvotnom, feminističkom, namjenom časopisa.

Jedan dio *Hrvatice* bavi se savjetima za domaćice, npr. savjeti oko svakodnevnih poslova, čišćenja, kuhanja i brige za djecu. *Hrvatica* se bavi kućanskim poslovima u tradicionalnom smislu i u kontekstu „ženskog“ rada. Ovaj dio časopisa pripada kodovima osobnog života. Posao kućanice koji su žene obavljale dok su im muževi bili na „pravom“ poslu nikada nije u potpunosti priznat kao zanimanje zbog nejasne granice između rada i odmora te skrivenosti kao ključne karakteristike – muževi su bili pošteđeni promatranja radnog procesa (Grdešić 2013: 125). U kod osobnog života pripadaju i priče čitateljica²⁰, odgovori koje šalju na Zagorkinu anketu *Kako bi žene reformirale svijet*, ali i Zagorkin autobiografski tekst *Tko ste vi?* koji objavljuje u nastavcima. U *Hrvatici* se javlja i kod popularne kulture koji je prisutan u člancima o slavnim ženama u umjetnosti i književnosti, mogli bismo reći da je njihova funkcija bila popularno-feministička, odnosno rad tih Hrvatica trebao je pokazati Zagorkinim čitateljicama da književnost više nije samo *muški posao*.

Kod romanse u *Hrvatici* prisutan je u tekstovima o muško-ženskim odnosima u kojima se javljaju klišeizirani izrazi tipični za žanr romanse. Riječ je o tekstovima koji govore o prošlim *zlatnim* vremenima, kao npr. članak *Položaj Dubrovčanke u 18. vijeku* koji govori o

¹⁹ Zagorka na više mjesta u časopisima podsjeća čitateljice da uplate svoje pretplate jer o njima ovisi plaćanje troškova za tisak.

²⁰ Zagorka više puta potiče čitateljice da šalju svoje priče u uredništvo te ih onda objavljuje.

propisima koji se odnose na život djevojaka u Dubrovniku te o propisima koji su vezani uz muško-ženske odnose u 18. stoljeću. Još izraženiji kod romanse javlja se u članku *Suvremena čežnja za poezijom ljubavi* u kojem Zagorka govori o važnosti romantike u ljubavi koja sve više nestaje:

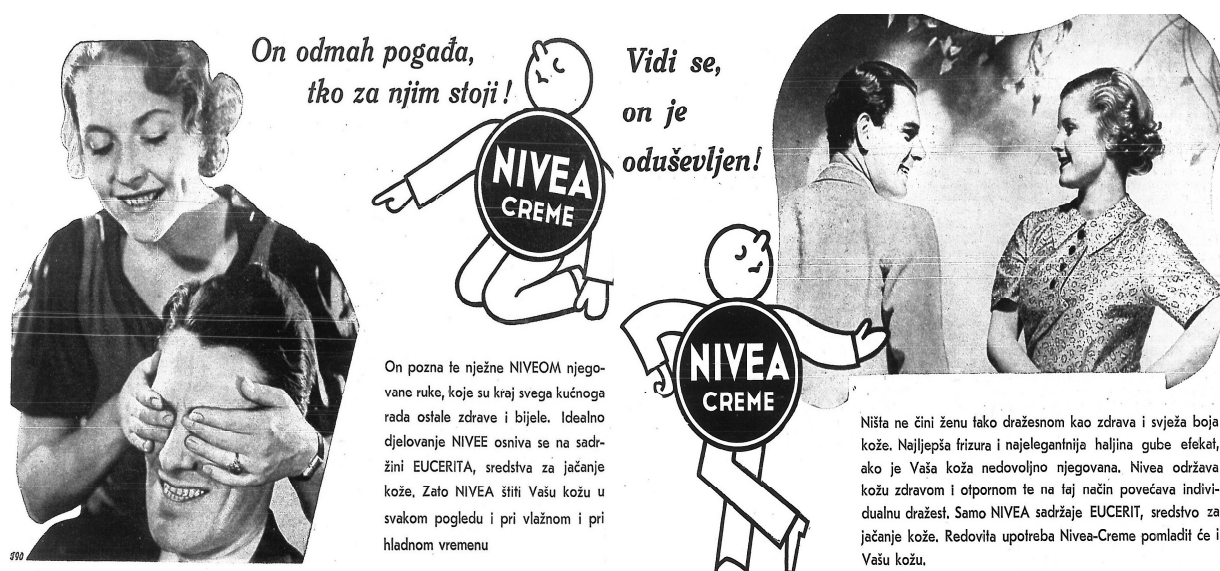
Djevojka je čitav dan, bez ikakove brige, hodajući svojim dvorom, mislila o njemu, a on čitav dan lutajući na konju po lovovima i t. d., nije imao na što da misli, nego tek na – ljubljenu! I tako se ljubav u njima sve više razvijala do poezije. (...) Kad bi se roditelji protivili ljubavi, naravno, onda je smion i bojovan zaljubljenik uistinu pokušao najvratolomnije borbe, što ih je mogao izmisliti, kako bi prkosio onima, koji se protive da je vidi. Oko mladih je ljudi bilo sve nastrojeno za ljubav, čitav im se život utapao u ljubavi, pa se tako razvijala romantika (Jurić Zagorka 1940: 5).

Zagorka u isti članak, u kojem prevladava kod romanse, unosi i feminističke poruke kao što to čini u svojim romansama, tako na kraju članka upozorava:

Ima ljudi koji misle, da plemenito rade kad vele: „Ja ne ću, da moja žena radi“. U praktičnom životu ova izreka odgovara potpuno drugoj: „Hoću, da moja žena bude zavisna, da bude moja ropkinja“. A treba biti ovako: „Dužnost je svih ljudi, da se brinu za napredak čovječanstva, toj dužnosti ne mogu se oteti ni žene (Isto).

Ipak postoje određene razlike između koda romanse u Zagorkinim fikcionalnim tekstovima i tekstovima u *Hrvatici*. Junakinje u romansama opisane su crno-bijelom tehnikom, uvijek su lijepe, dobre, nevine, njihova ženstvenost opisana je tradicionalno, ali im nije smetnja pri ostvarivanju njihovih ciljeva. S druge strane, u časopisima nailazimo na iznimke, u njima je ženama dozvoljen određeni iskorak iz sfere dobrog te lutanje između dobra i zla, a to je opet opravdano ljubavlju prema muškarcima što je vidljivo u članku *Žena u kriminalu: Ne dovedite ih u napast!* U članku se opisuje slučaj mlade dadilje koja je počela krasti nakit od obitelji za koju je radila, njezin zločin opravdava se razlozima zbog kojih se djevojka odlučila na takav zločin. Naime, počela je krasti da bi mogla kupiti rublje i pokućstvo koje je bilo preduvjet za njezin brak s mladićem koji ju je zaprosio.

Kodovi ženstvenosti u časopisu koji se javljaju u reklamama i u rubrikama savjeta za domaćice prikazuju ženu kao ovisnu o muškarcu, pasivnu i podređenu. U većini reklama u *Hrvatici* ženama se savjetuje da koriste određene proizvode kako bi bile lijepe i mršave za muškarce (Slika 1, Slika 2). Reklame potiskuju feminizam u ženskim časopisima s ciljem prodaje novih proizvoda. Analizom reklama iz *Hrvatice*, možemo potvrditi da je Goffman 1979. godine analizom prikaza roda u reklamama imao pravo kada je zaključio da je ženstvenost u reklamama prikazana kao pasivnost i nemoć te da su ti kodovi preuzeti iz kulture u kojoj već postoje, odnosno, postojali su u Zagorkino vrijeme, ali i prije, pa se postavlja pitanje hoće li se kodovi ženstvenosti u časopisima ikada promijeniti²¹. No, mogli bismo zaključiti da se ženski časopisi sporo mijenjaju jer ih čitateljice ne shvaćaju ozbiljno te im je važnija relaksacija uz časopise od njihova sadržaja.

Slika 2.

5.3. Feminizam u časopisu

Zagorkina namjera, najavljena u prvom broju *Hrvatice*, bila je osvijestiti javnost o položaju žena u društvu. Tako se u časopisu često objavljuju vijesti i članci o podređenom položaju žena u društvu, od prava u braku do prava na radnom mjestu i u politici. U jednom od apela

²¹ Usp. Proturječja u ženskim časopisima u *Cosmopolitika*, Grdešić (2013), Zagreb: Disput, str. 104-151.

za političkom ravnopravnošću žena, Zagorka donosi dio članka iz časopisa *Every boys Magazine* u kojem političari Novog Zelanda govore o pozitivnom utjecaju žena u politici:

Pisac veli da je prisuće žena izbornu borbu u Novoj Zelandiji znatno oplemenilo. Kandidati paze na svoje izraze, a korteši i političari biraju sredstva i način borbe. Kada koji od kandidata razlaže svoj program, finiji i plemenitiji je u izrazima, jer vidi da ga slušaju ženski izbornici (Nepotpisano 1940).

U članku *Žena i izborna pravo glasa*, Zagorka govori o borbi žena za pravo glasa u svijetu, da su žene u Americi puno prije dobile pravo glasa i ravnopravnost, nego u Europi te nabraja u kojim državama, osim Hrvatske, žene tada nisu imale pravo glasa. Prvi skup o ženskim pravima održan je u SAD-u 1848. kada je donijeta *Deklaracija o pravima i osjećajima* kojom su žene tražile pravo raspolaganja svojom imovinom, bolji pristup obrazovanju i naravno pravo glasa. Amerikanke su time postale uzor Europljankama, što spominje i Zagorka u članku, koje borbu započinju 60-ih godina 19. st. u Engleskoj. Stvari se mijenjaju nakon Prvog svjetskog rata kada muškarci odlaze u borbu, a žene preuzimaju muška zanimanja, nakon rate žene su bile poticane da se vrate kućanskim poslovima jer oduzimaju muškarcima posao. Tek su nakon Drugog svjetskog rata žene u svijetu masovnije dobile pravo glasa. Ulazak žena u politiku u svijetu bio je jako spor, muškarci još uvijek imaju vodeću ulogu u politici, poslovanju, zakonu, a žene su potplaćene za posao koji obavljaju u odnosu na muškarce te teško dolaze do važnijih radnih mjesta. Prve u Europi pravo glasa dobile su Finkinje 1906. godine, zatim Norvežanke 1913. godine. Žene u Hrvatskoj su 1945. prve na prostoru bivše Jugoslavije ostvarile pravo glasa²².

Kako u *Hrvatici* prevladava politički feminizam, odnosno Zagorka nastoji pokazati javnosti da je nužna aktivnost žena u politici, često objavljuje izjave hrvatskih političara koji se nisu protivili ženama u javnoj sferi. Jedan od njih je i Stjepan Radić, no, on je pod „ženom“ podrazumijevao prvenstveno majku: „Tko žene ne priznaje ne spada među nas jer bez majke

²² Da su žene još uvijek diskriminirane u politici možemo vidjeti iz izjava nekih hrvatskih političara: „Bog vas je stvorio za madrac, a ne mudraca“ (Anto Kovačević, zastupnik u Hrvatskom saboru 2000.-2003. Vesni Pusić tijekom rasprave u Hrvatskom saboru) „Više rađaj, manje pričaj“ (Vice Vukojević, sudac Ustavnog suda 1999.-2007. i zastupnik u Hrvatskom saboru 1990.-1999. Đurđi Adlešić tijekom rasprave u Hrvatskom saboru) Vidi: http://www.cesi.hr/attach/_m/mia.pdf.

nema dobrog odgoja. Žene su najpozvanije da oplemene duh naše mladosti“ (Radić 1939: 55). Zagorka u časopisu donosi i izjavu Alojzija Stepinca o suvremenoj ženi i Hrvatici:

Žena je mužu adiutorium simile sibi – pomoć slična njemu samomu. Sličnost uključuje u sebi jednakost u različenosti, i različenost u jednakosti. Jednakost: žena je čovjek – osoba u punom smislu riječi kao i muž. (...) Isključiti ženu od javnog života i politike značilo bi omalovažavati je u njezinom dostojanstvu čovjeka-osobe; odricati joj pravo na puninu ljudskog života. I kao kraljica kućnog ognjišta žena ne može i ne smije ostati pasivna i indiferentna prema javnom životu i politici (Stepinac 1940: 2-3).

Osim muških mišljenja o „ženskom pitanju“ Zagorka objavljuje i različite ženske stavove koje čitateljice šalju kao odgovor na anketu koju Zagorka provodi već u prvom broju *Hrvatice*. Zagorka je pitala svoje pretplatnice „da li ih veseli njihovo zvanje i zarada ili bi radije živjele samo kao majke i kućanice“ te „što bi predložile zakonodavnom tijelu da imaju pravo glasa“. Neki od zanimljivih odgovora koje je dobila su: „u duši svake žene tinja želja za vlastitim domom i shvaćanju voljenog muškarca. Biti kraljica u svom domu i majka, to je ideal današnje žene“, „kućanica je jedino pravo i uzvišeno žensko zvanje“, „iskreno želim sve one majke i sestre koje rade posao, koji se ne naplaćuje po njihovoj vrijednosti iz prostog razloga, jer ga rade žene“ (Iz ankete: Kako bi žene reformirale svijet, *Hrvatica* 1939).

Zagorka često govori i o problemu nepismenosti žena. U članku *Tragedija nepismenosti* govori o ženama koje pohađaju tečaj za nepismene, ali se skrivaju jer se srame svoje nepismenosti: „Ako ju je opazila, pripovijedat će u dućanu, gdje zajedno kupuju, da ona dolazi na tečaj za nepismene. A onda će svi znati, da ona ne zna čitati ni pisati. Nije joj zbog nje same – ispričava se – nego zbog muža. Rugat će mu se drugovi da ima nepismenu ženu“ (Jurić Zagorka 1939: 82). Zagorka ističe da nepismenost nije samo nekultura, nego da utječe i na sreću žena te da sve žene trebaju imati pravo na pismenost i obrazovanje. U članku *Pismenost žena i – muževi* Zagorka govori da je pismenost uvjet napretka svakog naroda, a za nepismenost žena i u gradu i na selu optužuje muškarce i još jednom kritizira patrijarhalno društvo i položaj žena u njemu:

Muškarac je prihvatio blagodat da uči čitati i pisati, jer je smatrao da je to njegovo pravo i dužnost. Naprotiv, smatrao je taj isti muškarac: da se žena mora brinuti za kuću, djecu i za gospodarstvo, a ne da piše i čita. (...) Pisati se i čitati smatralo isključivo „muškim“ poslom. Uzeti u ruke knjigu ne može i ne smije pristojna i poštena žena. Napisati pismo svojom rukom smije samo kurtizana, žena nemoralna, koja piše svojem draganu jer što bi uopće mogla pisati žena, nego o ljubavi i o cjelovima (Jurić Zagorka 1940: 4).

Dalje u članku Zagorka govori o podređenom položaju žena kroz povijest, kako se stoljećima kroz povijest vukla tradicija da žene nisu smjele ni pomišljati na znanost i knjige, kako su do kraja 19. stoljeća žene spisateljice smatrane sramotom za obitelj te da muškarci još uvijek, u Zagorkino vrijeme, misle da je ženama mjesto u kuhinji i uz djecu, a ne uz knjigu.

Da su Zagorkini feministički stavovi ipak imali utjecaja na žene te da je Zagorkino rješenje *problema* naprednih žena – sinteza muškarca i žene doprelo do njezinih čitateljica, vidimo iz pisma čitateljice iz Splita koja hvali *Hrvaticu*:

List iznosi sve što imamo lijepo i vrijedno u ženskom radu ali ne samo da nigdje ne razdvaja žene i muževe, da nigdje ne dijeli nego baš naprotiv približava, otkrivajući vrline žena muževima i tako im pruža nade i stvara povjerenje prema ženi. (...) Mi žene imamo i svoja lična doživljavanja, različita od muških, što je prirodno, jer nas je Bog stvorio u razlici – i zato nam je od velike koristi list, koji obuhvaća sva ta tipično ženska osjećanja u svakom smjeru. (...) Vjerujte uroditi će dobrim primjerom, donijet će ploda i uzdići naš ponos i pouzdanje naših muškaraca u svoje žene (Pismo čitateljice u: *Hrvatica* 1939).

U člancima s feminističkim porukama prevladava kod osobnog života, sličan onom u antiromansi *Kamen na cesti*. Zagorka u njima opisuje položaj žena u patrijarhalnom društvu, odnosno nastoji ukazati javnosti da je vrijeme za promjene i veću aktivnost žena u politici i javnom djelovanju.

Usporedbom reprezentacije ženstvenosti u Zagorkinim fikcionalnim i nefikcionalnim tekstovima postaje jasna njihova zavisnost. Iako su tekstovi u novinama tematski opširniji te su tako i više usmjereni na feminizam, posebice politički, Zagorka i preko žanra romanse prenosi feminističke poruke do *običnih* žena.

6. Zaključak

Okosnica je ovog rada analiza Zagorkina fikcionalnog i nefikcionalnog opusa, odnosno načina na koji su žene reprezentirane unutar ženskih žanrova – romanse i ženskih časopisa. Kroz rad nastoji se naglasiti važnost Zagorke kao prve hrvatske novinarke i feministkinje te njezina uloga u borbi za emancipaciju žena. Ženstvenost je u Zagorkinu opusu oblikovana preko kodova ženstvenosti koji se javljaju u njezinim djelima. Riječ je o kodu romanse, kodu osobnog života, kodu mode i ljepote, kodu popularne kulture te političkom kodu koji je karakterističan za Zagorkin opus. Svojim djelima Zagorka nastoji stvoriti nove percepcije ženstvenosti, ali svjesna da feministička sfera tada još nije bila dovoljno razvijena, tekstove (fikcionalne i nefikcionalne) prilagođava recipijenticama tzv. običnim ženama te vješto umeće napredne oblike ženstvenosti unutar ustaljenih obrazaca patrijarhalne kulture. Analizom Zagorkinih tekstova možemo zaključiti da je feminizam ključno mjesto u njezinu opusu, a njegova istaknuta politička crta je zajednička romansama i člancima u *Hrvatici*. I Lasić u svojoj monografiji ističe da je Zagorka sebe doživljavala prvenstveno kao političko biće.

Radom se nastoji odrediti što je „žensko“ u ženskim žanrovima, je li to forma teksta, njegov sadržaj ili činjenica da ih više čitaju žene. Kao pomoć u tome korištena su novija istraživanja Zagorkinih djela sa simpozija posvećenih Mariji Jurić Zagorki koji se održavaju u Centru za ženske studije. Reprezentacija ženstvenosti u ženskim žanrovima vezana je uz kategorije osobnog, doma, obitelji i majčinstva, ali Zagorka uspijeva putem njih prenijeti feminističke poruke do svojih čitateljica. Kako je već istaknuto u radu, žene čitaju romanse i ženske časopise zbog odmora od svakodnevnih poslova i relaksacije, ali i kako bi postigle zadovoljstva koja ne mogu ostvariti u svakodnevnom životu. Zagorka pisanjem romansi i uređivanjem ženskih časopisa nastoji potaknuti žene da same upravljaju svojim životom, da se udruže i pokrenu promjene u patrijarhalnom društvu kako ne bi bile zadovoljne samo u fikciji, nego i u stvarnosti.

7. Sažetak

Ovaj rad uspoređuje kodove ženstvenosti i Zagorkin feminizam u njezinim romanima s njezinim nefikcionalnim tekstovima objavljenima u časopisu *Hrvatica*. Analiziraju se kodovi Zagorkinih romansi i romana te rad nastoji iznijeti autoričine feminističke stavove i njezina razmišljanja o položaju žena u patrijarhalnom društvu. Analizom romana i časopisa dolazi se do zaključka da Zagorka u svojim djelima spretno kombinira tradicionalne oblike ženstvenosti sa svojim feminističkim stavovima. Radom se, također, želi naglasiti važnost Zagorke kao prve hrvatske novinarke i feministkinje te njezina uloga u borbi za emancipaciju žena i ravnopravnost spolova.

Ključne riječi: Marija Jurić Zagorka, feminizam, kodovi ženstvenosti, ženski časopisi, romansa.

Key words: Marija Jurić Zagorka, feminism, codes of femininity, women's magazines, romance.

8. Literatura

Knjige:

- Austen, Jane (2011) *Ponos i predrasude*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Đorđević, Bora (1979) *Zagorka, kroničar starog Zagreba*. Zagreb: Stvarnost.
- Grdešić, Maša (2013) *Cosmopolitika*. Zagreb: Disput.
- Jurić Zagorka (2009) *Mala revolucionarka*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jurić Zagorka (2012a) *Kamen na cesti I, II*. Zagreb: EPH Media d.o.o.
- Jurić Zagorka (2012b) *Kći Lotrščaka*. Zagreb: EPH Media d.o.o.
- Jurić Zagorka (2012c) *Republikanci I, II, III*. Zagreb: EPH Media d.o.o.
- Lasić, Stanko (1986) *Književni počeci Marije Jurić Zagorke (1873. – 1910.). Uvod u monografiju*. Zagreb: Znanje.
- Radway, Janice (1991) *Reading the Romance: Women, Patriarchy, and Popular Literature*. London: The University of North Carolina Press.

Poglavlje u knjizi:

- Detoni Dujmić, Dunja (1998) Marija Jurić Zagorka. Priča koja ne može prestati. U: *Ljepša polovica književnosti*. Str. 153-167. Zagreb: Matica hrvatska.
- Frye, Northrope (1979) Mit ljeta: romansa. U: *Anatomija kritike: četiri eseja*. Str. 211-233. Zagreb: Naprijed.
- McRobbie, Angela (2000) Jackie Magazine: Romantic Individualism and the Teenage Girl. U: *Feminism and Youth Culture*. Str. 67-117. New York: Routledge.

Članci u časopisima, novinama, zbornicima:

Coha, Suzana (2008) Konstrukcija i reprezentacija ženskoga identiteta u Zagorkinom „Ženskom listu“. U: *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke: radovi sa znanstvenog skupa „Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe“*. Ur. Maša Grdešić i Slavica Jakobović Fribec. Zagreb. Centar za ženske studije, str. 257-297.

Dremel, Anita (2008) Velika Zagorka u Maloj revolucionarki. Sistemski pogleda na neke figure devijacije u naraciji jednog historijskog romana. U: *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke: radovi sa znanstvenog skupa „Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe“*. Ur. Maša Grdešić i Slavica Jakobović Fribec. Zagreb. Centar za ženske studije, str. 323-342.

Fališevac Dunja (2002) Odjeci Francuske revolucije i slika jakobinske urote u Republikancima Marije Jurić Zagorke. U: *Umjetnost riječi*, 2002, br. 4, str. 243-260.

Galić Kakkonen, Gordana i Grubišić Pulišelić, Eldi (2008) Zagorkin književni prostor destrukcije ili kakva je to strahovita moć što gazi živote žena?. U: *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke: radovi sa znanstvenog skupa „Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe“*. Ur. Maša Grdešić i Slavica Jakobović Fribec. Zagreb. Centar za ženske studije, str. 301-321.

Jakobović Fribec, Slavica (2008) Zagorka – subjekta otpora, svjedokinja, akterica, autorica – ili feminizam, ovlašćivanje i ravnopravnosti žene, politička strast 20. stoljeća. U: *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke: radovi sa znanstvenog skupa „Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe“*. Ur. Maša Grdešić i Slavica Jakobović Fribec. Zagreb. Centar za ženske studije, str. 13-42.

Jurić Zagorka (1939) Zašto mislim da je potreban list „Hrvatica“. U: *Hrvatica. Časopis za ženu i dom*. Ur. Marija Jurić Zagorka, br. 1., str. 5.

Jurić Zagorka (1939) Poruka uprave „Hrvaticе“! U: *Hrvatica. Časopis za ženu i dom*. Ur. Marija Jurić Zagorka, br. 2., str. 80.

Jurić Zagorka (1939) Tragedija nepismenosti. U: *Hrvatica. Časopis za ženu i dom*. Ur. Marija Jurić Zagorka, br. 3., str. 82.

Jurić Zagorka (1939) Neznana junakinja hrvatskog naroda. U: *Hrvatica. Časopis za ženu i dom*. Ur. Marija Jurić Zagorka, br. 1-8.

Jurić Zagorka (1940) Što će donositi „Hrvatica“ ove godine. U: *Hrvatica. Časopis za ženu i dom*. Ur. Marija Jurić Zagorka, br. 1.

Jurić Zagorka (1940) Suvremena čežnja za poezijom ljubavi. U: *Hrvatica. Časopis za ženu i dom*. Ur. Marija Jurić Zagorka, br. 5, str. 5.

Jurić Zagorka (1940) Pismenost žena i – muževi. U: *Hrvatica. Časopis za ženu i dom*. Ur. Marija Jurić Zagorka, br. 11., str. 4.

Kolanović, Maša (2008) Zagorkin popularni feminizam u međuprožimanju novinskih tekstova i romansi. U: *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke: radovi sa znanstvenog skupa „Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe“*. Ur. Maša Grdešić i Slavica Jakobović Fribec. Zagreb. Centar za ženske studije, str. 203-220.

Matijašević, Željka (2008) Jaganjac božji koji pre-uzima grijehe svijeta: identitet u Kamenu na cesti Marije Jurić Zagorke. U: *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke: radovi sa znanstvenog skupa „Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe“*. Ur. Maša Grdešić i Slavica Jakobović Fribec. Zagreb. Centar za ženske studije, str. 343-356.

Nemec, Krešimir (2006) Eros i politika. U: Marija Jurić Zagorka, *Republikanci* (pogovor), Sabrana djela Marije Jurić Zagorke, sv. 14, Zagreb: Školska knjiga i Naklada Marija Jurić Zagorka, str. 923-934.

Nepotpisan članak (1939) Žene u kriminalu: Ne dovodite ih u napast! U: *Hrvatica. Časopis za ženu i dom*. Ur. Marija Jurić Zagorka, br. 1., str. 30.

Nepotpisan članak (1939) Položaj Dubrovčanke u 18. vijeku. U: *Hrvatica. Časopis za ženu i dom*. Ur. Marija Jurić Zagorka, br. 8., str. 260.

Nepotpisan članak (1940) Upliv ženskog izbornog prava na javni život. U *Hrvatica. Časopis za ženu i dom*. Ur. Marija Jurić Zagorka, br. 11., str. 8.

Ograjšek Gorenjak, Ida (2008) Neznana prvakinja povijesti žena u Hrvatskoj. U: *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke: radovi sa znanstvenog skupa „Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe“*. Ur. Maša Grdešić i Slavica Jakobović Fribec. Zagreb. Centar za ženske studije, str. 45-60.

Oklopčić, Biljana i Jakšić, Mirna (2009) Slavonska razglednica by Marija Jurić Zagorka: zrcaljenje stvarnog u fikcionalnom u romanu Vitez slavonske ravni. U: *Mala revolucionarka-Zagorka, feminizam i popularna kultura: radovi sa znanstvenog skupa „Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe / Feminizam i popularna kultura*. Ur. Maša Grdešić, Zagreb: Centar za ženske studije, str. 119-138.

Perić, Martina (2010) Problematizacija ženskog roda i identiteta u Zagorkinom Kamenu na cesti. U: *Kaj*, XLIII, Zagreb, str. 31-46.

Pismo čitateljice (1939) Neka znade narod, ali i neprijatelji. U: *Hrvatica. Časopis za ženu i dom*. Ur. Marija Jurić Zagorka, br. 5., str. 171.

Radić, Stjepan (1939) Stjepan Radić o ženi. U: *Hrvatica. Časopis za ženu i dom*. Ur. Marija Jurić Zagorka, br. 2., str. 55.

Stepinac, Alojzije (1940) Nadbiskup dr. Alojzije Stepinac o savremenoj ženi i o Hrvatici. U: *Hrvatica. Časopis za žene i dom*. Ur. Marija Jurić Zagorka, br. 3., str. 2-3.

Tvorić, Alojzija (2009) Zagorka kao širiteljica liberalnih ideja u romanu Republikanci. U: *Mala revolucionarka-Zagorka, feminizam i popularna kultura: radovi sa znanstvenog skupa „Marija Jurić Zagorka – život, djelo, nasljeđe / Feminizam i popularna kultura*. Ur. Maša Grdešić, Zagreb: Centar za ženske studije, str. 97-118.

Internetski i elektronički izvori:

Grdešić, Maša (2008) *Politička Zagorka: Kamen na cesti kao feministička književnost*. <http://www.hrvatskiplus.org>. (pregled: 14. lipnja 2013.)

Jakobović Fribec, Slavica (2006) *Biografija: Marija Jurić Zagorka*. <http://www.ured-ravnopravnost.hr>. (pregled: 25. svibnja 2013.)

Jakobović Fribec, Slavica (2006) *Marija Jurić Zagorka: protagonistica nenapisane povijesti hrvatskog feminizma*. <http://www.ured-ravnopravnost.hr> (pregled: 17. lipnja 2013.)

Kiš, Patricia. *Marija Jurić Zagorka: U buduću ne smijem izdavati niti kakav list, ni pisati romane, rekoše mi, nisam bila dobra Hrvatica*. www.jutarnji.hr. (pregled 6. kolovoza 2013.)

Kolanović, Maša (2006) *Od pripovjedne imaginacije do roda i nacije: Marija Jurić Zagorka u kontekstu žanra romanse*. <http://www.hrvatskiplus.org>. (pregled: 27. lipnja 2013.)

Nemec, Krešimir (2005) *Od feljtonskih romana i 'sveščića' do sapunica i Big brothera*. <http://www.hrvatskiplus.org>. (pregled: 5. kolovoza 2013.)

Perić, Martina. *Kronologija života i rada*. zagorka.net. (pregled: 25. svibnja 2013.)

Filmovi:

Jhally, Sut (2010) *The Codes of Gender*. Media Education Foundation.

Slikovni prilozi:

Slika 1. Elida sapuni: 1940. godište *Hrvatice*, broj 4, str. 22.

Slika 2. Nivea krema: 1940. godište časopisa *Hrvatica*, brojevi 5 i 7.

